

Розділ 9. НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ І ПОВСТАННЯ (1815 – 1864 рр.)

Ситуація в Європі після Віденського конгресу

Священний союз трьох імператорів, підписаний у Відні Олександром I, Францем I і Фрідріхом-Вільгельмом III, до якого незабаром приєдналися усі континентальні монархи, знаменував перемогу клерикально-монархічної ідеології і придушення політичного та релігійного вільнодумства у Європі. Хоча вже у 20-х роках XIX ст. цей союз дав першу тріщину у зв'язку зі зміною зовнішньої політики Англії, але його ідейний і політичний зміст продовжував чинити вплив на континент аж до революцій 1848-1849 рр. У 1818 р. на Аахенському конгресі французьким дипломатам вдалося домогтися звільнення своєї країни від перебування там іноземних військ і включення Франції до п'ятірки держав, що керували Європою. Уже тоді проявилися серйозні суперечності всередині союзу: Англія, Пруссія і Австрія лякалися подальшого зростання могутності і впливів Росії. Особливо насторожували союзників активні дії Росії на Балканах, де підносився могутній визвольний рух слов'янських і грецького народів проти османського панування. Але справжні зміни відбулися після того, як зовнішню політику Англії очолив консерватор Д. Каннінг (1822), який почав проводити політику сприяння економічній експансії англійської буржуазії на континенті. Така політика вимагала не придушення визвольних рухів, а утворення нових урядів і держав, які б сприяли економічним і політичним перетворенням в дусі лібералізму. Розвиток подій зумовив зближення Росії, Франції та Англії, зацікавлених у витісненні Туреччини з Балкан і поширенні тут своїх впливів. Три країни підтримали грецький визвольний рух проти Османської імперії й утворення Грецької держави. Але російські "апетити" на Балканах викликали протидію з боку Австрії та Пруссії.

Липнева революція 1830 р. у Франції, революційні події у Бельгії і польське повстання 1830-1831 рр. охолодили взаємини п'ятох європейських союзників. Їхні зовнішньополітичні інтереси все більше розбігались: уряди цих країн прагнули отримати вигідні умови для поширення своїх впливів на континенті, насамперед на Балканах. Справа поділу "турецького спадку" на континенті ставала все більш актуальною і загострювала стосунки між союзниками-суперниками. Нові міжнародні реалії зняли з порядку денного "польське питання", перетворивши його у внутрішню справу імперій. Тільки революції 1848-1849 рр. спричинили раптові й глибокі зрушення у міжнародних відносинах.

У той час, коли європейські монархії займалися впорядкуванням міждинастичних імперських кордонів і вели боротьбу за впливи, у суспільствах європейських держав відбувалися глибокі соціальні, свідомісні, економічні процеси, які не могли не позначитися на настроях населення і порядках цих країн. Ще з кінця XVIII ст. спочатку в Англії, а у першій половині XIX ст. й інших країнах континенту розпочалась **індустріальна (промислова) революція**, яка поступово, але докорінно змінювала уклад суспільного життя. Люди т.зв. "третього стану" – торговці, комерсанти, підприємці – своєю активністю, коштами створювали економічні підвалини, від яких залежало процвітання і могутність країни. Нагромаджені ними капітали скеровувалися не на "прожигання" життя, а на створення нових виробництв, техніки, розвиток торгівлі, ринків і комунікацій. Англійські підприємці першими на континенті дали зразки капіталістичних відносин, створення підприємств, заснованих на поділі праці (мануфактури), застосуванні парових двигунів і механізмів (фабрики). Це дало змогу різко збільшити продуктивність праці і вихід готової продукції. Машинне виробництво

стимулювало розвиток науки і техніки, вдосконалення організації виробництва. Ще 1769 р. шотландець *Джеймс Ватт* запатентував паровий двигун, придатний для широкого використання. У 1800 р. фірма, створена ним спільно з М. Бультоном, продала 289 таких машин.

У XIX ст. індустріальна революція повільно перемістилася на континент, насамперед до традиційних районів ремесла і промислів – Фландрії та Нормандії у Франції, Саксонії – у німецьких державах, Швейцарії, Сілезії – у Пруссії. Після 1815 р. на заході континенту склалися сприятливі умови для індустріалізації: швидко зростала чисельність населення, поліпшилися комунікації (биті шляхи), уряди сприяли підприємцям, розраховуючи на збільшення надходжень до державної казни. Але справжнім рушієм індустріалізму стала *залізниця*. Перша залізнична колія була відрита 1825 р. в Англії, сполучивши Дургем з Дарлінгтоном. А 1850 р. залізничні колії в Європі простяглися вже на 23 тис. миль. Будівництво залізниць і пов'язаних з ними виробництв стало справжнім європейським бумом, який не лише прискорив індустріалізацію, але й значно змінив зовнішній вигляд міст і ландшафту.

Наслідками індустріальної революції стали глибокі **соціальні зміни**, зрушення у способі життя і суспільній свідомості. Виникнення великих мануфактур і фабрик спричинило прискорення урбанізації, пов'язаної з міграціями сільського населення до міста. У містах формувалася т.зв. “середній клас”, що охоплював торговців, підприємців, банкірів, інтелігенцію. Найуспішніші особистості середнього класу, великі підприємці, банкіри, торговці, яких називали “буржуазією”, долали бар'єри, які відокремлювали їх від аристократії. Середній клас створював нові, демократичні стандарти життя, які руйнували старі станові бар'єри, були притягальними для багатьох людей.

Водночас формувалася нова соціальна верства – *робітництво*, робітнича верства (клас) суспільства. Вона була строкатою і різноманітною, включаючи старих майстрів, шахтарів, вантажників, робітників-вихідців з села, жінок і навіть дітей, праця яких широко використовувалася на текстильних фабриках. У висвітлюваний період праця і умови проживання робітників не регламентувалися жодними законами, що спричиняло їхню експлуатацію на виробництві, відбивалося на умовах життя і побуту. Робота на фабриках до 1850 р. тривала від 12 до 14 годин на день, умови праці були шкідливими і небезпечними, тому травматизм та захворювання і, як наслідок, смертність серед робітників були вищими, ніж серед інших соціальних груп. Нова верства рано привернула увагу політиків і вчених, які виступили з різними теоріями щодо соціальної ролі робітництва (Т. Мальтус, Д. Рікардо, Д. Бентам, А. Сен-Сімон та ін.).

У першій половині XIX ст. на ґрунті Просвітництва народилися дві великі **ідеологічні доктрини** – *лібералізм* і *націоналізм*. Носіями обох були представники середнього класу, які виступали прибічниками свободи, конституційності й демократії, з допомогою яких передбачали усунути станову нерівноправність соціальних верств і утвердити суспільство “рівних можливостей”. Ідеологи *лібералізму* (Б. Констан у Франції, Д. Бентам в Англії та ін.) виступали за політичні права і свободи усіх людей, незалежно від соціальної позиції і статі, запровадження конституційних правових порядків, невтручання держави в економічні стосунки, підтримку індивідуалізму.

У річищі лібералізму з'явилася доктрина *націоналізму*, носіями і прихильниками якої були представники тих націй, що вели боротьбу за створення модерних національних держав (німці, італійці, поляки, серби, українці тощо). Націоналістична ідеологія зростала зі своєрідного поєднання ідей Просвітництва, які виводили усі позитивні якості з абстрактного “народу”, що був носієм постійних культурних традицій і своєрідного “національного духу”, з романтичними візіями героїчної ролі особистості в суспільному житті і прагненням пригноблених народів посісти рівноправне місце на континенті. Як

кожна особистість має право на свободу – стверджували прихильники націоналізму в Німеччині, Італії та інших країнах, – так і кожний народ, нація заслуговують вільного права на існування. Націоналістична ідеологія мала чимало відтінків і розгалужень: від радикально-повстанських до консервативно-монархічних. Їх спільною рисою було прагнення консолідувати націю і домогтися національної державності як запоруки розквіту національного життя.

Лібералізму і націоналізму в Європі протистояли *консервативні* ідеї, носіями яких були прибічники збереження станового суспільства, монархій, панування клерикалізму (Ж. де Местр, Л. де Бональд та ін.). Але кількість прихильників цих ідей з розвитком індустріалізації та ліквідацією станових бар'єрів постійно зменшувалась.

Становище поляків під владою Пруссії

Після Віденського конгресу Пруссія Гогенцоллернів змушена була внести зміни до адміністративного устрою приєднаних територій колишньої Польщі. Місто Гданськ і Східне Помор'я були приєднані до провінції Західна Пруссія; землі Вармії і Мазур увійшли до Східної Пруссії. З Познанщини і Бидгощського округу з м. Торунем, згідно з рішеннями конгресу, було створено окрему адміністративну територію – **Велике Познанське Князівство** (ВПК). Воно обіймало терен у 29 тис. кв.км з населення 776 тис. осіб, з яких поляки становили дві третини, і поділялося на два *регентства* (познанське й бидгощське) та 26 повітів. 5 травня 1815 р. король Пруссії Фрідріх-Вільгельм III оголосив патент (указ), яким обіцяв дарувати полякам у князівстві всі права відповідно до їхньої традиції. Дії патенту не поширювалися на польське населення інших провінцій Пруссії. Намісником ВПК король призначив польського магната *Антонія Радзивілла* (1775-1833), який був одружений з прусською герцогинею. Польська шляхта посіла посади в адміністрації. Проте реальна влада була зосереджена в руках голови (губернатора), яким став прихильний полякам пруссак *Зербоні ді Спазетті*. Усі мешканці провінції склали присягу на вірність прусському королю з династії Гогенцоллернів. Польська шляхта отримала право обрання до місцевих органів – територіальних рад (ландратів), польська мова була визнана офіційною в адміністрації та судочинстві. Усе це давало підстави польській шляхті трактувати ВПК як автономну частину Пруссії і будувати плани на поступове розширення автономії з метою утворення в майбутньому самостійної Польської держави.

Король і пруські власті не розголошували своїх справжніх намірів інтегрувати ВПК до Пруссії і провести німецького населення. Назагал Пруссія була авторитарною державою з сильною традицією централізму й бюрократії, в якій діяв звичай “монарх управляє, а народ виконує”. Опорою монархії були армія та адміністрація, які ґрунтувалися на спадковій службі німецької аристократії і землевласників (юнкерів). На них спиралися Гогенцоллерни у прагненні об'єднати й утримати під своєю владою строкати в етнічному і соціально-економічному відношенні регіони. У 1816 р. у ВПК було скасовано Кодекс Наполеона і запроваджено пруське право, яке узаконювало становий поділ суспільства і зміцнювало привілеї шляхти. 1824 р. у школах введено обов'язкову німецьку мову викладання (при збереженні польської). Поступово обмежувалася кількість поляків в адміністрації.

У 1823 р. пруський король видав декрет про створення станових представницьких органів у східних провінціях Пруссії – *сеймів*, які мали рекомендаційні повноваження, переважно складання петицій до трону. Сейм збирався один раз на три роки. Він складався зі 48 послів від трьох станів: шляхти-землевласників (24 послы), міст (16) і селянських громад (8). Вибори були обмежені високим майновим і освітнім цензом.

Перші вибори, що відбулися 1827 р., принесли повну перевагу польській шляхті від землевласників, а німцям – від міст і селян. На першому засіданні сейму ВПК того ж року польські послы виступили з лояльних позицій щодо Пруссії, сподіваючись взамін отримати розширення автономних прав князівства (зокрема, розширення повноважень сейму, права обиравання старост-ландратів тощо). Відмова короля задовільнити постулати польських послів призвела до створення ліберальної шляхетської опозиції на чолі з *Анджеєм Неголевським* (1786-1857). Загалом же польська шляхта ВПК була задоволена своїм становищем; певну стурбованість у неї викликали лише соціально-економічні реформи, які відбувались у Пруссії в першій чверті XIX ст.

Іншим чином складалася ситуація в тих землях королівства, які не увійшли до складу ВПК і де поляки становили значний відсоток населення. У **Верхній і Нижній Сілезії**, які від давнішого часу перебували в орбіті німецької політики, посилено проводилася політика онімечення. На початку XIX ст. лише третина місцевого населення вважала себе поляками, ще третина ідентифікувалася з сілезцями, що відрізнялися як від поляків, так і німців. Німецькі власті користувалися таким становищем, насаджуючи тут німецьку школу, мову, лютеранську церкву. Багата на корисні копалини Сілезія була притягальною для німецьких землевласників і підприємців. Уже в середині XVIII ст. тут виникли перші текстильні мануфактури, швидко розвивався видобуток вугілля і залізної руди.

Натомість у земельних відносинах Сілезії наприкінці XVIII ст. зберігалася панщинна система, яка викликала гострі протести селянства. Під час поразок Пруссії від Наполеона у 1807 р. король Фрідріх-Вільгельм III видав едикт про скасування особистого підданства в королівстві при збереженні всієї землі в руках великих землевласників. Відповіддю на нього стали великі селянські заворушення в Сілезії 1811 р. Тому того ж року король новим едиктом дозволив селянам викуп земельних наділів, які вони обробляли. Викуп (“регуляція”) проводився під контролем державних органів і передбачав плату у вигляді “уступлення” поміщику-землевласнику від третини до половини земельного наділу. Це дало можливість зберегти і зміцнити економічні позиції поміщиків і водночас прискорило соціальну диференціацію серед селянства: виокремлення невеликої групи заможних господарів (“гросбауерів”) і великої кількості безземельних селян. Згодом інші закони внесли нові зміни до справи “регуляції” земельних відносин, які були ще кориснішими для поміщиків.

Поряд з посиленням германізаторської політики в Сілезії, яка провадилася адміністрацією і протестантською церквою, туди проникали також польські національні ідеї. Великі заслуги у поширенні польської мови, культури і традицій мав народний вчитель і письменник *Юзеф Ломпа* (1797-1863). Він публікував недорогі книжки для селян з різних питань буденного життя, мови, історії, традицій, пропагуючи польську мову і культуру, відроджуючи традиційні зв’язки з іншими польськими землями.

У **Західній Пруссії** поляки становили близько половини населення, але були позбавлені національних прав. У 1824 р. провінція Східна Пруссія була об’єднана із Західною у одну цілість – Західну Пруссію, після чого процес онімечення прискорився. Тут посилено проводилася колонізація земель німцями. Земельні реформи, які розпочалися 1811 р., спричинили такі ж наслідки, що й у Сілезії.

Земельна реформа у ВПК розпочалася 1821 р. на тих самих підставах, що й у Сілезії та Помор’ї. Новацією тут було запровадження викупу селянами повинностей. Останні були перераховані в грошовому виразі, які селянин повинен був сплачувати постійно. При цьому селяни були позбавлені права користування пасовищами і лісами (сервітутами), які залишалися за поміщиком. У 1823 р. спеціальний закон для ВПК дозволив селянам викуповувати землю за готівку або за відступ частини земельного

наділу. До 1830 р. у князівстві було проведено “регуляцію” понад 5 тис. господарств; пізніше, у 30-40-х роках XIX ст. цей процес охопив 18,5 тис. господарств. Особливе розпорядження 1836 р. допускало до викупу і “регулювання” лише господарства не менше 25 моргів землі (приблизно 6 га). За отриману землю селяни сплатили за 25 років 28 млн. таларів і 350 тис. корців жита. У власності поміщиків залишилося 1,5 млн. га селянської землі, 80 % якої належало польським власникам.

Прусска земельна реформа ліквідувала феодальні стосунки на селі. Вона була проведена згори з урахуванням насамперед інтересів панівної верстви юнкерів-поміщиків, яка завдяки поетапності проведення реформи змогла пристосуватися до нових умов: використання найманої праці, нової техніки та агрокультури. У її розпорядженні залишалися малоземельні і безземельні (коморники) селяни, які продовжували відробляти панщину або найматися на роботи у фільварку. Заможні селяни ВПК, які отримали право викупу, здобули у власність земельні наділи розміром середньо 14 га. Таких господарств було 25 тис. з 700 тис. сільського населення.

У Західній Пруссії земельна реформа супроводжувалася сильними суперечностями, оскільки внаслідок її проведення 2,6 тис. поміщиків заволоділи двома третинами земель, а 27 тис. заможних селян – одною третьою; 134 тис. сільського населення залишилося без землі. Подібна, хоча й менш контрастна диференціація селянства мала місце у Сілезії. Заможні селяни становили в середньому до 15 % усіх селян.

Польська шляхта ВПК спочатку з недовірою поставилася до реформи, але поступово переконалась у підтримці урядових кіл і розпочала до модернізації маєтків, яка тривала кілька десятиріч. 1821 р. за фінансової підтримки уряду було створене *Кредитне земство*, яке надавало землевласникам довготермінові кредити під іпотечну заставу. Це дозволило німецьким і польським землевласникам поступово переводити господарства на капіталістичні рейки: запроваджувати нові аграрні технології, нову сільсько-господарську техніку, вирощувати технічні культури для переробної промисловості (картоплю, цукровий буряк, льон, конюшину тощо), худоби, провадити інтенсивне господарювання. Поступово панщинна праця витіснялася працею вільнонайманих сільських робітників. Подібні явища спостерігалися також у господарствах заможних селян. Широко знаним у ВПК стало прізвище польського власника маєтку Турвіа генерала *Дезідерія Хлаповського* (1788-1879), який переніс на місцевий ґрунт досвід англійських землевласників. Він запровадив плодозміну посівів, високогатункові породи худоби, новіші плуги, молотилки і суворий бухгалтерський облік. До його маєтку з’їжджалися за досвідом землевласники з усього ВПК та інших земель Пруссії.

Капіталістичній перебудові села сприяв швидкий розвиток харчової промисловості, орієнтованої на ринок. У 1831 р. сілезькі спиртові заводи виробляли горілки більше, ніж усі спиртові підприємства інших провінцій Пруссії. З 17-ти цукроварень, що існували у Пруссії 1836 р., 11 діяли у Сілезії.

Риси *індустріалізації* різною мірою проявилися у польських провінціях Пруссії. Найшвидше вони спостерігалися у Сілезії, де здавна діяли гірничі і металургійні промисли. На шахтах з видобутку залізної і цинкової руди в першій чверті XIX ст. ще продовжували використовувати примітивні знаряддя праці. 1808 р. вперше було застосовано паровий двигун на ужитковому виробництві містечка Весола. Активні процеси модернізації промисловості Сілезії відбулися ближче до середини століття, коли різко зріс попит на метал для залізниць. Перша залізниця тут була відкрита 1847 р. Наявність вугільних родовищ у Верхній Сілезії і семикратне зростання видобутку вугілля поступово, але неухильно перетворювало Сілезію у важливий промисловий регіон. Його розвитку сприяли як уряд, так і німецькі аристократи, яким належали великі земельні володіння з покладами залізної руди, олова, цинку тощо. Вони уможливили

Історія Польщі

зростання прибутків і капіталів аристократичних родин Генкель-Доннерсмарів, Баллестрелів, Плессів, Ратіборів.

У текстильній промисловості Сілезії переважала розсіяна мануфактура, що складалася з селян-надомників, які переробляли льон і вовну й постачали купцям. Але з часом ручна праця не витримала конкуренції з більш дешевою фабричною продукцією, що надходила з німецьких земель. Занепало текстильне виробництво також у ВПК. Більшість ткачів після 1815 р. переїхала до Королівства Польського, де склалася більш сприятлива економічна кон'юнктура. ВПК перетворилось у переважно аграрний край, в якому навіть більшість міського населення не поривала з сільським господарством. Лише вісім міст ВПК налічували понад 5 тис. мешканців, та й ті були переважно адміністративними центрами.

Краще склалися справи у Західній Пруссії, де на Помор'ї в портових містах Гданська, Ельблонга, Щеціна здавна діяли суднобудівні підприємства. У першій половині XIX ст. вони почали робити металеві судна з паровими двигунами, що вимагало розбудови допоміжних підприємств для виробництва устаткування.

Поляки в імперії Габсбургів

Австрія назагал зберегла території, які здобула в результаті трьох поділів Речі Посполитої. Королівство Галичини і Лодомерії займало 77,3 тис. кв.км, населення зросло з 3,5 млн. у 1817 р. до 4,2 млн. у 1830 р. За даними на 1822 р. поляків було 47,5 %, русинів-українців – 45,5 %, євреїв – 6 %, німців – 1 %. Територія була поділена на 18 циркулів (округів). Австрія була відсталою аграрною бюрократично-поліційною державою, яка спиралася на аристократію, чиновників і панщинну систему у взаєминах землевласників і селян. Шляхетський двір був найменшою адміністративною одиницею, а пан мав право застосовувати до селян побиття, арешт на шість тижнів, забирати у рекрути. Землевласники віддавали частину землі селянам у користування, взамін за виконання ними панщини та інших послуг у філіварку.

Галицьке суспільство було дуже полярним у соціальному відношенні. Загальна кількість зареєстрованих землевласників сягала лише 2 тис. родин, з яких 1,5 тис. були польськими аристократами і шляхтою, решта – німцями та євреями. Магнатські родини Потоцьких, Замоївських, Сангушків, Любомирських володіли величезними земельними латифундіями, що включали десятки тисяч гектарів. Селяни – польські та українські – становили 82 % населення краю. Їм протистояли 200 тис. державних чиновників, близько 400 тис. єврейських торговців і корчмарів. Земля, яку обробляли селяни, була поділена на маленькі ділянки, основна маса яких не перевищувала 10 моргів. Крім панщини і поборів на користь пана, селяни сплачували земельний і шляховий податки, давали рекрутів до війська. Внаслідок відсталості і злиднів агрокультура була примітивною, а врожаї зернових не перевищували 3-4 центнери з гектара. Через приплив промислових товарів з Австрії та Чехії майже не розвивалися промисли. Діяли лише невеликі ковальські майстерні, а також видобування солі у копальнях Велички та Бохні (на Краківщині).

У квітні 1817 р., відповідно до постанов Віденського конгресу, імператор Франц I спеціальним патентом відновив діяльність станового сейму королівства, до якого входили представники духовенства, великих землевласників, шляхти і міщанства. Повноваження сейму були дещо розширені (розподіл податків у краї), але його вплив на політику і громадське життя залишався мінімальним. Виконавчий орган сейму – Крайовий виділ – навіть не мав адміністративного апарату. Шляхта і католицьке духовенство займали лояльні позиції стосовно монархії. Під опікою католицької церкви

перебувала вся система народної освіти (близько 1 тис. народних шкіл). Середня освіта була представлена дев'ятьма гімназіями і двома реальними школами. У відновленому 1817 р. Львівському університеті викладання велося латиною, а від 1824 р. – німецькою. У Львові діяв польський театр, виходили польські газети, друкувалися польські книжки. У 1817 р. уряд затвердив фонд *Юзефа Максиміліана Оссолінського* (1748-1826), польського бібліофіла та історика, префекта Імператорської національної бібліотеки у Відні; кошти фонду дозволили через 10 років (1827) відкрити у Львові важливий центр польської національної культури і науки – Національний Заклад ім. Оссолінських, що складався з бібліотеки, музею і видавництва.

Політика Відня в Галичині полягала у реалізації принципу “divide et impere” (“поділяй і владарюй”). У період наполеонівських війн австрійський уряд намагався налаштувати галицьких русинів-українців проти польської шляхти, яка симпатизувала Наполеону. З допомогою певних поступок греко-католицькому духовенству він прагнув прив'язати русинів до трону і створити штучну націю “рутенів”, яка б була віддана Австрії. Це приносило свої плоди у суспільстві, де соціальна станова межа здебільшого (у Східній Галичині) була й етнічною (поляки – землевласники, русини – селяни). Греко-католицьке духовенство нерідко виступало на захист своєї пастви – селян перед польськими землевласниками. У свою чергу, в середовищі польської шляхти було поширене зневажливе ставлення до русинів-українців, як до малосвідомої селянської маси, що йде у фарватері більш культурної польської шляхти.

Однак після Віденського конгресу Франц I, враховуючи в цілому лояльну позицію польської шляхти, почав з нею загравати. Під час російсько-турецької війни 1828-1829 рр. губернатор Галичини А. Лобковіц промовляв у сеймі польською мовою, обіцяв зробити певні поступки полякам, допустивши їх на посади в крайовій адміністрації.

Суспільно-політичний розвиток Королівства Польського (1815 – 1830 рр.)

Королівство Польське було створене на Віденському конгресі, тому в літературі його часом називають “конгресовим”. Воно значною мірою було витвором польських аристократів, які після поразки Наполеона змінили орієнтацію на російського царя. Олександр I вміло підігрував устремлінням польських аристократів, обіцяючи утворити підстави Польської держави згідно з традиціями і звичаями шляхти. На конгресі у Відні дорадником Олександра I був князь Адам Єжи Чарторийський; він же розробив засади устрою королівства, що були покладені в основу його Конституції. Текст Конституції Королівства Польського Олександр I підписав ще під час роботи конгресу, але обнародували її лише в грудні 1815 р., коли імператор прибув до Варшави.

Конституція 1815 р., що за зразок мала Конституцію Варшавського Князівства, зв'язувала Королівство Польське з імперією особою короля, яким міг бути лише російський імператор з династії Романових. Королівство мало власний уряд, сейм, військо, офіційну польську мову. Громадянам гарантувалась особиста свобода, свобода друку і пересування, недоторканість власності. Стаття 29-та проголошувала, що адміністративні та військові посади можуть займати тільки поляки. Польський король (він же російський імператор) зберігав за собою усю повноту виконавчої влади, законодавчої ініціативи і право вето сеймових рішень. Він призначав намісника, міністрів, сенаторів і вищих урядників (голів воєводств). Виконавчу владу здійснював уряд – *Адміністративна рада*, яка складалась з намісника, п'яти міністрів та інших осіб, призначених королем. Замість міністерств діяли *комісії*: релігійних визнань і публічної освіти, юстиції, внутрішніх справ і поліції, війни, прибутків і фінансів. Комісії очолювалися міністрами. В адміністративному відношенні королівство було поділене на вісім

воєводств, в яких урядували воєводські комісії на чолі з головами (воєводства: краківське з центром у Кельцах, сandomирське, каліське, люблінське, мазовецьке, площьке, подляське і Августовське). Залишалася також *Державна рада*, яка займалася підготовкою проектів законів і судовими справами державної ваги.

Законодавча влада належала двопалатному *сейму*, який приймав закони, бюджет і оцінював діяльність міністрів. Нижня палата – *Посольська ізба* – складалася з 77 послів від шляхетських сеймиків і 51 посла, обраного гмінними зборами. Виборче право обмежувалося майновим і освітнім цензом. Сенат складався з сенаторів, що призначалися з числа польських аристократів і вищих чиновників. Вищі і середні посади в адміністрації та уряді могли посідати тільки шляхтичі-землевласники. Усе це демонструвало прагнення зберегти станово-шляхетські привілеї у створеній державі.

Конституція формально запроваджувала автономію королівства, державний устрій і політичні свободи, яких не існувало в абсолютистській Росії. Тільки зовнішньополітична діяльність передавалась у руки царського уряду. Декларовані автономія і політичні свободи королівства яскраво суперечили самодержавній практиці управління імперією, російській дійсності і рано чи пізно повинні були призвести до конфлікту між царським урядом та польським суспільством. Це стало очевидним уже в перші роки існування королівства, коли реальна влада опинилася в руках осіб, не передбачених конституцією: командувача польської армії – брата царя, великого князя *Костянтина Павловича* (1779-1831) і державного секретаря *Миколи Новосільцева* (1761-1836). Останній свідомо діяв з метою обмеження і ліквідації автономії королівства, своїми доносами сіяв недовіру Олександра I до поляків.

Разом з тим, більшість польських аристократів вітала утворення королівства і сподівалася на реалізацію обіцянок Олександра I щодо приєднання до нього литовсько-українських земель колишньої Речі Посполитої. Але вже перші призначення на вищі посади охолодили голови прихильників співробітництва з царем. Всупереч сподіванням намісником було призначено не князя А. Чарторийського, а слабовольного кар'єриста генерала *Юзефа Зайончека* (1752-1826). Як зазначалося, великий князь Костянтин Павлович, знаний з неврівноваженого характеру, став командувачем польської армії, зосередивши в своїх руках велику владу і вважаючи королівство своєю “вотчиною”. Ключову посаду держсекретаря в уряді королівства посів полоножер Микола Новосільцев. Посади міністрів опинились в руках відомих аристократів *Станіслава Костки Потоцького*, *Тадеуша Мостовського* (1766-1842), *Тадеуша Матусевича* (1765-1819), *Францішка Ксаверія Друцького-Любецького* (1778-1846). Маршалком сейму був обраний колишній наполеонівський генерал граф *Вінцентій Красінський* (1782-1858). Частина високих чиновників королівства були прихильниками лібералізму і суспільного прогресу, вважали життєво необхідним модернізувати край відповідно до нових тенденцій, що набирали силу в Європі.

Королівство Польське займало територію майже 129 тис. кв.км з населенням 3,3 млн. осіб (у 1827 р. – 4,1 млн.), з яких поляки становили 75 %, євреї – 10 %, німці – 7,5 %, литовці – 5 %, русини-українці – 2,5 %. Населення спочатку мало цікавилася політикою; навіть шляхта після тривалих війн прагнула спокою та відпочинку, покладаючи надії на аристократів, більшість яких належала до активних діячів Варшавського Князівства і наполеонівських польських легіонів. На селі панували панщинні відносини. Шляхта відігравала провідну роль у суспільному житті (300 тис. осіб). Проте лише близько 36 тис. шляхтичів володіли земельною власністю (з них 4205 – великою), решта була представлена збіднілою “загородовою” шляхтою, “офіціалами”. У 1818 р., за царським декретом, землевласники ставали вільними гмін і, отже, повернули собі адміністративну та поліційну владу над селянами.

Ситуація у **сільському господарстві** була складною. Експорт сільськогосподарських продуктів зменшився через перебування портів у руках Пруссії і запровадження Англією високих ввізних мит. Ціни на продукти до 1824 р. постійно знижувалися. Відстала агротехніка не давала змоги отримувати високі врожаї. За ініціативою міністра фінансів Ф.К. Друцького-Любецького у 1825 р. було засноване *Земельне кредитне товариство*, яке почало надавати кредити землевласникам для перебудови господарств на засадах інтенсифікації. Вони відмовлялися від посівів зернових, перебудовуючи господарства на вирощування картоплі, що знаходила попит на створюваних горілчаних підприємствах. Іншою прибутковою справою стала відгодівля овець. Протягом 20 років їх поголів'я зросло з 900 тис. до 2,5 млн. Вовна йшла у текстильну промисловість. Наслідком цього стало захоплення шляхтою громадських пасовищ.

Конституція 1815 р. зберегла особисту свободу селян, але залишила їх в економічній і (від 1818 р.) адміністративній залежності від землевласників. Модернізація фільваркових господарств супроводжувалася згоном селян з кращих земель та їх приєднанням до фільварку. Водночас не зменшувалися повинності селян на користь пана, включно з панщиною. Селяни на державних землях, які становили четверту частину ареалу королівства, постійно скаржилися на орендарів, вимагали розподілу цих земель між селянськими господарствами, переводу на грошові чинши. Однак скарги залишалися без відповіді і викликали серед селян невдоволення існуючими порядками.

Від 1821 р. міністр фінансів князь Ф.К. Друцький-Любецький почав проводити активну державну політику з метою оздоровлення господарства. Він робив наголос на створенні і розвитку промислового виробництва, яке б дозволило зрівноважити втрати бюджету від спаду експорту сільськогосподарської продукції. Свою діяльність міністр розпочав з оздоровлення фінансової системи і нагромадження інвестиційних засобів. Суворі податкова політика, збільшення цін на монопольні товари (сіль, горілка, тютюн) дала йому змогу майже вдвічі збільшити наповнення бюджету (з 48 до 80 млн. злотих). Нагромаджені кошти він використав для підтримки великого землеволодіння (фільварків), а також розбудови промисловості. Міністр опрацював **стратегію швидкої індустріалізації**, яка спиралася на відкриття безмежного російського ринку для польських промислових виробів. У 1822 р. за ініціативою Друцького-Любецького була укладена митна угода з імперією, яка сприяла вивозу польських товарів до Росії (мити дорівнювало 1 % вартості виробу). Одночасно були запроваджені високі мита на імпортовані товари. 1828 р. на державні кошти був заснований *Банк Польський*, який надавав кредити для створення державних і приватних фабрик, розвитку торгівлі.

Така політика сприяла швидкому розвитку промисловості. У 1816 р. були ліквідовані цехові обмеження, створені сприятливі умови для підприємницької ініціативи. Центральні і місцеві власті вжили заходів для переселення з Пруссії маси ткачів, які залишилися без роботи після поразки Наполеона. Кожному переселенцю надавали 1,5 морги землі, безкоштовні матеріали на будівництво будинку, забезпечували сировиною, звільняли від податку строком до шести років. Наслідком цього було виникнення низки нових міст і містечок, мешканці яких виробляли сукно і полотно. За десять років до королівства прибуло близько 30 тис. родин ткачів з Пруссії. З'явилися перші мануфактури: Гаррера – в Серадзі, Реппгана – в Каліші, Коніша – в Лодзі. На мануфактурі Гаррера 1825 р. працювали у дві зміни тисяча робітників. У районі Александрува сформувався *Лодзинський промисловий округ*, що спеціалізувався на виробництві сукна, полотна і бавовняних тканин. Продукція описаних підприємств у 1829 р. досягла 22 млн. погонних метрів тканин. 1830 р. на текстильних мануфактурах з'явилися перші парові двигуни. Широко використовувалися механічні верстати. Польський текстиль йшов

Історія Польщі

переважно на експорт до Росії і Китаю. Текстильні мануфактури виникли також у Варшаві, Любліні та інших містах.

Уряд королівства сприяв розбудові гірництва і металургії, які мали ключове значення в справі індустріалізації. Вчений і філософ С. Сташіц відкрив поклади вугілля, залізної руди і цинку на кордоні з Пруссією, де незабаром сформувався *Домбровський басейн*. Тут виникли шахти з видобутку вугілля і руди, майстерні з виплавки заліза, цинку тощо. Між Кельцями і Сандомиром розбудовували *Старопольський промисловий округ*. Усі ці виробництва створювалися урядом королівства, який за десять років вклав у їх розвиток близько 20 млн. злотих.

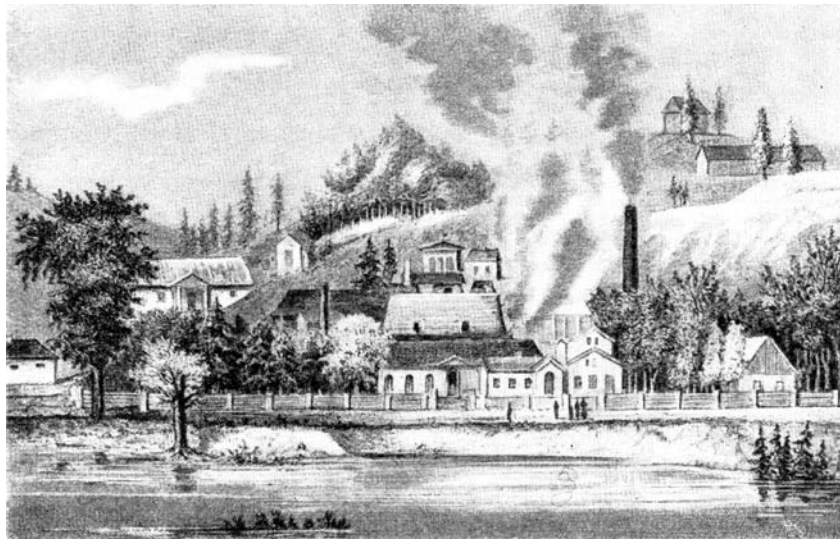

Рис.35. Металургійний завод в Стараховіцах

У важливий центр промисловості перетворилася Варшава. Тут було кілька текстильних мануфактур, фабрики з виробництва парових двигунів. Населення столиці до 1830 р. зросло з 80 до 140 тис. Швидко збільшувалися міста, де виникали мануфактури: Лодзь перетворилася з маленького села у 5-тисячне містечко, Люблін мав 13 тис. населення, Каліш – 12 тис., Плоцк – 9 тис. У 1827 р. міські мешканці налічували 860 тис. осіб, що складало 21 % всього населення.

Наслідком промислового розвитку був початок **формування нових соціальних верств** – буржуазії і робітників. Нова буржуазія добувала капітали шляхом оренди державних підприємств, відкупі монопольних зборів і різноманітних податків. Більшість нових буржуа були німецького або єврейського походження. Аристократія і шляхта з погордою ставилися до підприємництва. Робітництво формувалося повільно, переважно з місцевих і прибулих ремісників. У гірництві та металургії поступово склалися кадри фахових робітників, які походили з безземельних селян. Загальна кількість робітників мануфактур і підприємств не перевищувала 60 тис. осіб. При цьому у текстильній промисловості були зайняті, крім поляків, німці та євреї. Повсюдним явищем, а не тільки в текстильній промисловості, була праця жінок і дітей. Умови праці були ненормовані; робочий день тривав 12-16 годин. Мали місце розрізнені стихійні виступи робітників мануфактур проти майстрів, які стежили за дисципліною та якістю праці.

Завдяки діяльності міністра С.К. Потоцького від перших років існування Королівства Польського було досягнуто серйозних успіхів в **розбудові освіти і поширенні культури**. За його ініціативою було ліквідовано 60 монастирів, а їхнє майно передано на потреби світського шкільництва. Під опікою міністра кількість початкових шкіл зросла з 720 у 1816 р. до 1222 у 1821 р. У 1816 р. на базі попередніх варшавських школи права і лікарського факультету було відкрито *Варшавський університет*. 1821 р. у Варшаві почала діяльність Музична консерваторія, а у 1830 р. – Політехнічний інститут. З'явилися також Гірнична школа в Кельцах, Ліснична школа у Варшаві, Школа інженерії цивільних шляхів і мостів.

Ліберальні кроки в галузі освіти викликали опір консервативно-клерикальних кіл королівства, які змусили Олександра I усунути Потоцького з посади міністра віровизнань і публічної освіти. На його місце призначили консерватора С. Грабовського, якого поза очі називали “міністром затемнення”. Він загальмував розвиток сільського шкільництва, підвищив платню за навчання у гімназіях, запровадив суворий контроль за учнями, вніс зміни у програми навчання.

У **політичному розвитку королівства** незабаром з'явилися проблеми. 1818 р. було проведено вибори до сейму, і у березні 1818 р. Олександр I відкрив перше його засідання. На ньому з критикою діяльності уряду виступили послы від Каліського воєводства, які утворили ліберальну опозицію. Лідерами її були брати *Бонавентура і Вінцентій Немойовські*. Вони вказали на порушення Конституції 1815 р., яких припустився уряд у своїй діяльності. Після цього В. Немойовський видав власним коштом свою промову в сеймі, оскільки в урядовому виданні критичні моменти були випущені. Цей факт набув розголосу і послужив приводом для запровадження у травні 1819 р. цензури усіх друкованих видань, а також розбудови таємної поліції, яка повинна була стежити за настроями поляків. Опозиція добре підготувалася до другого засідання сейму у 1820 р., на якому посилила критику неконституційних дій уряду. Слідом за опозицією сейм відкинув усі урядові проекти законів. Олександр I не приховував свого роздратування діями опозиції і дозволив своєму брату Костянтину не рахуватися з конституцією в боротьбі з опозицією. Наступне засідання сейму відбулося лише в 1825 р. На нього не були допущені брати Немойовські. Цар також дописав до конституції новий пункт, який скасовував відкритий характер засідань сейму.

Костянтин Павлович командував польською армією, в якій служили офіцери-поляки, що пройшли наполеонівську школу. Він запровадив в армії муштру і палочну дисципліну, а також тілесні покарання солдат і офіцерів. Комісія (міністерство) війни була ним перетворена в орган, незалежний від уряду і намісника. Для викриття змов в армії великий князь розбудував таємну поліцію на чолі з генералом А. Рожнецьким. Серед офіцерів зростало незадоволення командувачем. Великого розголосу набула справа протегованої великим князем французької акторки Філіс. Публіка засвістала, коли вона з'явилася на сцені з карамелькою в роті. У відповідь на це Костянтин Павлович (одружений з полькою Ж. Грудзінською) видав розпорядження, яке під загрозою арешту забороняло демонстрацію почуттів у публічних місцях.

Таємні організації. Порушення Конституції формували неприхильну до режиму суспільну думку. Особливо опозиційно була налаштована шляхетська і студентська молодь, для якої взірцем залишалися патріотичні чини часу Наполеона. Польська університетська молодь гуртувалася в багатьох університетах Центральної і Східної Європи, створюючи таємні організації та гуртки. Їх метою було поширення ліберальних ідей і створення незалежної об'єднаної Польської держави в кордонах 1772 р. Уже наприкінці 1817 р. група студентів Варшавського університету утворила таємну організацію *Союз Приятелів Панта Коїна* (з грецької – усе спільне). Організатор союзу

студент-медик *Людвік Мауерсберг* (1796-1823) і 20 його членів займалися самоосвітою, обговорюючи ідеї французьких просвітників (Ж.Ж. Руссо) і схилиючися до ліберальних засад суспільного устрою. У 1819 р. Л. Мауерсберг перейшов на навчання до Берлінського університету і тут заснував філію союзу. Одним з напрямів таємної освіти студентів було поширення культу Т. Костюшка і любові до батьківщини. Поступово в союзі зросли радикальні тенденції, навіювані Французькою революцією. 1822 р. прусська та російська влади заарештували членів обох груп, але через кілька місяців звільнили.

У 1817 р. група студентів-поляків Віленського університету утворила таємне *Товариство Філолатів* (з грецької – друзі науки), яке керувало низкою напівлегальних та легальних громадських організацій студентів. Провідну роль відігравали *Адам Міцкевич* (1798-1855), *Юзеф Єжовський* (1798-1855), *Онуфрій Петрашкевич* (1793-1863), *Томаш Зан* (1796-1855). Спочатку в товаристві переважали самоосвітні цілі і навіть заперечувалася політична діяльність. Але поступово під впливом А. Міцкевича і Т. Зана сформувалася нова мета діяльності: виховання молодого покоління поляків у дусі відданості батьківщині, служіння справі поступу Польщі і підготовки до майбутньої боротьби за незалежність. Ці ідеали члени таємного товариства поширювали серед членів напівлегальних студентських організацій *Союзу Друзів*, *Союзу Променистих*, *Об'єднання Філаретів*, *Наукової Спілки*, *Товариства Філадельфів* та інших. Через п'ять років Товариство Філолатів перетворилось у таємний *Патріотичний союз*, який мав чітко окреслені політичні цілі: підготовка організаційних підстав майбутнього визвольного повстання для відбудови Польської держави в кордонах 1772 р., проведення земельної реформи і надання землі селянам. У 1823 р. на слід організації натрапили таємні агенти М. Новосільцева, яким вдалося заарештувати провідників і членів товариства. Двадцять осіб, в тому числі А. Міцкевич і Т. Зан, були вислані до Росії. Але більшість учасників організації уникла арештів. Справа філолатів послужила приводом подальшого зростання недовіри царських чиновників до поляків і посилення стеження за настроями у польському суспільстві. Князь А. Чарторийський змушений був подати у відставку з посади куратора Віленського наукового округу. У 1819 р. студенти Варшавського університету заснували нову таємну організацію під назвою *Союз вільних поляків*, яка накреслила політичні цілі діяльності: здобуття незалежності Польщі в ході європейської революції і повалення “тиранії та деспотизму”. Керівники союзу *Віктор Гельтман* (1796-1874), *Тадеуш Кремовецький* (1793-1847), *Мауриці Мохнацький* (1803-1834) були прихильниками революційних методів. Свою організацію вони побудували за зразком масонських лож, створюючи серед гімназійної молоді гуртки (“кулка”) по декілька осіб. Їм вдалося налагодити зв'язки з таємними студентськими організаціями в Німеччині та Італії. У 1821 р. В. Гельтман почав видавати легальний часопис “Декада Польська”, на сторінках якого пропагував ліберальні та патріотичні ідеї. Це стало приводом для закриття видання й арешту його видавців. Остаточно організація була викрита і розгромлена 1823 р.

Одночасно зі студентськими організаціями виникли таємні організації серед офіцерів польської армії. Ініціатором їх створення був майор *Валеріан Лукасінський* (1786-1868). Свою службу він розпочав в армії Варшавського Князівства; від 1811 р. брав участь у модних тоді в Європі напівтаємних масонських ложах, які об'єднували елітарні прошарки освічених кіл і проголошували ідеї гуманізму, віротерпимості, побудови вільного і справедливого суспільства з допомогою освіти, взаємного зв'язку і під керівництва вибраних осіб. У 1819 р. він заснував окрему масонську ложу під назвою *Національне Масонство* (“Національні Вільні Мулярі”), яка об'єднала близько 200 патріотично налаштованих офіцерів і шляхти. Члени ложі ставили перед собою завдання

“підтримувати національність” і об’єднати поділені землі колишньої Речі Посполитої. Подібні ложі були створені також у Вільно і в Познанщині. Але загроза викриття змусила В. Лукасінського розв’язати організацію з тим, щоб створити на її місці нову, більш дієву.

1821 р. у порозумінні з генералом *Я.Н. Умінським* (1778-1851), який очолював таємну офіцерську організацію *Союз Косинерів* у Великому Познанському Князівстві, В. Лукасінський утворив таємну організацію, яка пізніше отримала назву **Патріотичне Товариство** (ПТ). Організація мала струнку структуру, на чолі якої стояв Центральний Комітет. Він керував округами, а ті – гмінами. Колишні землі Речі Посполитої були поділені на сім провінцій (Королівство Польське, Литва, Волинь і Поділля, Галичина, Краків, Велике Познанське Князівство і армія), кожна з яких повинна була згуртовувати патріотичні сили (кількість членів ПТ сягала 200). Метою ПТ було об’єднання всіх земель колишньої Речі Посполитої в єдину державу. Від початку діяльності у ЦК були представлені дві течії: поміркована, що прагнула лише до об’єднання земель у кордонах 1772 р. під скіпетром Олександра І; і радикальна, яка пов’язувала плани відбудови незалежної Польщі з проведенням політичних і соціальних реформ. У 1822 р. В. Лукасінський був заарештований за діяльність у національному масонстві і засуджений до дев’яти років ув’язнення. Його ув’язнення розтягнулося на 46 років: він помер 1868 р. у Шліссельбурзькій фортеці для державних злочинців Росії.

ПТ зберегло свої лави і 1823 р. активізувало діяльність. Його очолив підполковник *Северин Кжижановський* (1787-1839). На той час до організації увійшло кілька впливових аристократів і шляхти, які надали їй поміркованого характеру. Одним з керівників ЦК став сенатор *Станіслав Солтик* (1753-1831). Він та його прибічники на перший план ставили питання об’єднання земель відродженої Польщі, наполягаючи на кордонах 1772 р. У 1824 р. ПТ нав’язало контакти з таємними організаціями російських “декабристів”, зокрема Південним Товариством. Російські дворянські революціонери під впливом ліберальних ідей готували повстання з метою повалення російського самодержавства і ліквідації феодальних порядків. На переговорах у Києві на початку 1824 р. між представниками ПТ і Південного Товариства було досягнуто домовленості про взаємодію поляків і росіян під час повстання проти царя: поляки повинні були силою нейтралізувати спроби великого князя Костянтина Павловича прийти на допомогу Петербургу. У ході подальших переговорів виявилися значні розбіжності сторін. Поляки за взірць устрою брали Конституцію 3 травня 1791 р.; росіяни йшли далі, висуваючи вимогу демократичної республіки. Для польської сторони принциповим залишалася справа кордонів 1772 р.; російські декабристи визнавали право поляків на незалежність, але заперечували проти включення до складу Польщі земель України, Білорусі і Литви. Розбіжності, що виникли під час переговорів, породили взаємну недовіру і вичікування.

Між тим наприкінці 1825 р. раптово помер цар Олександр І. Російські змовники вирішили скористатися непевною ситуацією, що виникла у зв’язку зі спадкоємцем престолу,^{*} і в грудні 1825 р. спробували піднести повстання, здійснити переворот спочатку в Петербурзі, а потім на Україні. Однак новий цар *Микола І* (1796-1855) силою

^{*} Великий князь Костянтин Павлович, як другий після Олександра син Павла, повинен був посісти престол після смерті бездітного старшого брата. Але перед одруженням у 1820 р. з полькою Ж. Грудзінською він підписав письмове зречення трону на користь молодшого брата Миколи. Цей факт був знаний лише вузькому колу осіб, і ним вирішили скористатися дворянські змовники, щоб захопити владу.

придушив повстання і розпочав слідство в справі змовників. У його ході слідчі вийшли на діяльність ПТ і більшість його членів (126 осіб) заарештували. Спеціальна Слідча комісія, очолена С. Замойським, звинуватила членів ПТ у державній зраді. Сподіваючися на прихильність польської аристократії, Микола I, всупереч наполяганням Костянтина Павловича і Новосільцева, вирішив відповідно до Конституції віддати звинувачених під Сеймовий суд королівства. Однак той, розпочавши роботу на початку 1828 р. в обстановці патріотичного збудження громадської думки, майже одностайно зняв із підсудних звинувачення у державній зраді, залишивши лише пункт про приналежність до таємних організацій. За цим пунктом суд присудив звинуваченим символічні міри покарання (С. Кжижановському – три роки ув'язнення, декілька осіб отримали по кілька місяців ув'язнення, а С. Солтик, С. Заблоцький і Р. Залуський були виправдані). Сеймовий суд став політичною трибуною, яка була використана для нагадування царю про особливий статус королівства і обіцянки Олександра I розширити його кордони.

Микола I затвердив вирок лише через рік, намагаючися примусити керівників Державної ради і Адміністративної ради скасувати схвалене рішення. Але члени урядових кіл королівства залишилися при своїй думці. Микола I зробив усе можливе, щоб затримати заарештованих якомога довше у в'язниці або заслати у Сибір. Так, С. Кжижановського, як народженого в Україні, він вилучив з-під юрисдикції Королівства Польського і вислав безтерміново у Сибір, де той згодом помер. Подібна доля спіткала також інших членів ПТ.

Дії царату в Королівстві Польському, переслідування патріотів, численні порушення Конституції 1815 р. посилювали **опозиційні настрої серед поляків**. Микола I робив кроки, щоб зблизитися з польською аристократією. У травні 1829 р. він прибув до Варшави і тут коронувався польською короною, а потім оголосив про скликання наступного року 4-ї сесії сейму. Проте сейм, що зібрався у травні 1830 р., виявив ще більшу опозиційність до царату, ніж попередні. Сеймові послі відкинули проект закону про розлучення, піддали гострій критиці податкову систему, порушення Конституції. Розгніваний цар достроково закрив сесію.

Патріотичні настрої, що охопили нове покоління шляхетської і міщанської молоді, спричинили відновлення діяльності таємних організацій. Наприкінці 1828 р. інструктор Школи підхорунжих піхоти у Варшаві, член ПТ підпоручник *Пйотр Висоцький* (1799-1875) організував таємний *Союз* ("Союз підхорунжих") зі слухачів школи, студентської та гімназійної молоді. Змовники ненавиділи царя за порушення Конституції, поривалися до активної боротьби на захист свободи Польщі. Вони планували вчинити замах на Миколу I під час його коронації у Варшаві і, тим самим, викликати повстання у королівстві. Однак від цієї ідеї довелося відмовитися. Організуючи союз, його члени склали присягу: не видавати своїх товаришів навіть під тортурами, присвятити усі сили, а якщо треба, то й життя захисту конституційних прав Польщі, обережно розширювати союз, "не приймаючи ані пияків, ані шулерів, ані осіб скандального характеру". Незалежно від Союзу П. Висоцького, у Варшаві гуртувалися молоді літератори і студенти, які також поривалися до активних дій. Ці настрої серед молоді підсилювалися романтичною літературою, яка приходила на зміну класицизму і сентименталізму, вимагала жертвовного патріотизму й відданості вітчизні.

Листопадове повстання 1830 – 1831 рр.

1830 рік був позначений господарськими труднощами; неврожай призвів до зростання цін на продукти, зменшення експорту сукна від'ємно позначилося на бюджеті

Королівства Польського. Невдоволення міської бідноти підсилювалося викриттям зловживань кількох чиновників міської адміністрації Варшави.

Наприкінці липня революція в Парижі скинула з престолу династію Бурбонів. У серпні бельгійці збройним шляхом усунули панування Голландії і проголосили незалежну державу. Перші відомості з Франції і Бельгії викликали у Варшаві патріотичне піднесення. Водночас поширилися чутки про те, що Микола I провадив активні переговори з Австрією і Пруссією, закликаючи їх до “хрестового походу” проти бельгійців. Хоча переговори не принесли успіху російському монарху, польська громадська думка була стурбована перспективами участі поляків у воєнній інтервенції.

За таких умов активізувалась діяльність змовників Союзу Підхорунжих П. Висоцького, які почали агітацію за повстання проти царату серед військових частин столичного гарнізону, ремісників. П. Висоцький звернувся до відомих польських аристократів з пропозицією очолити повстання, яке б дозволило усунути ненависних царських чиновників і проголосити об’єднання польських земель. Однак князь А. Чарторийський і генерал Юзеф Хлопіцький відкинули думку про повстання. Ідею змовників підтримав лише впливовий серед молоді посол сейму і знаний історик професор *Йоахим Лелевель* (1796-1861). Змовники не мали програми дій, вони вважали, що достатньо передати владу у Варшаві в руки уряду королівства, який зможе нею належним чином розпорядитися.

Події були прискорені внаслідок викриття поліцією таємної студентської організації. Почались арешти; у пресі було оголошено про майбутню мобілізацію до польської армії. Радикальні діячі Союзу Підхорунжих переконали П. Висоцького, що настав сприятливий момент для збройного виступу у Варшаві. Швидко опрацьований план повстання передбачав захоплення великого князя Костянтина Павловича і одночасний напад на казарми російських військ у столиці.

Початок повстання. Увечері 29 листопада 1830 р. група змовників на чолі з літератором *Людвіком Набеляком* (1804-1883) і поетом *Северином Гоцинським* (1801-1876) напала на палац Бельведер, де перебував Костянтин Павлович. Але тому з допомогою дружини вдалось уникнути захоплення і втекти у розташування російських військ (6,5 тис.). Невдалою виявилася також спроба другої групи змовників на чолі з П. Висоцьким піднести повстання частин польської армії (9,8 тис.). Кілька генералів не допустили виконання вимог змовників. Тоді ті вдалися до відчайдушної атаки на міський арсенал і з допомогою міського плебса оволоділи ним. Роздавши зброю варшавським міщанам, повсталі швидко опанували центр Варшави. Наляканий розвитком подій, Костянтин Павлович дав наказ російським військам покинути місто. Варшава опинилася в руках повсталих. У ході збройних сутичок вони вбили кількох польських генералів, які намагалися зупинити повстання (І.А. Блюмер, М. Гауке, С. Трембіцький та ін.).

Поки у Варшаві тривали заворушення, Ф.К. Друцький-Любецький домовився з А. Чарторийським про розширення складу Адміністративної ради за рахунок популярних осіб (А. Чарторийського, ген. Ю. Хлопіцького, Ю.У. Немцевича та ін.), знаних своїми патріотичними поглядами. Вранці 30 листопада Адміністративна рада опублікувала відозву, закликаючи до спокою і дисципліни. Усі провідні посади залишилися в руках польських консерваторів-аристократів. Вони прагнули домовитися з Костянтином Павловичем і “залагодити” конфлікт. Однак на перешкоді цим планам стало радикальне крило повсталих, очолюване молодим публіцистом М. Мохнацьким. За його ініціативою 1 грудня було створено *Патріотичний клуб*, який об’єднав студентську молодь, ремісників, варшавський плебс. Того ж дня клуб організував багатолюдні демонстрації з вимогами створення нового уряду, поширення повстання на все королівство (а також інші польські терени), припинення будь-яких переговорів з Костянтином Павловичем. Під тиском демократів Адміністративна рада погодилася

реорганізувати уряд. 3 грудня 1830 р. було оголошено про створення *Тимчасового уряду* на чолі з князем А. Чарторийським, до складу якого увійшли ген. Ю. Хлопіцький, історик Й. Лелевель, Ю.У. Немцевич, граф Л.М. Пац, В.Т. Островський, М. Кохановський. Щоб покласти край “зворушенням”, 5 грудня ген. Ю. Хлопіцький проголосив себе *диктатором* від імені польського короля. У зверненні до народу 6 грудня він підкреслював, що взяв на себе владу заради порятунку вітчизни і запровадження конституційного порядку. Диктатор і Тимчасовий уряд прагнули домовитися з царем і шляхом незначних поступок ввести повстання в “керовані рамки”. З цією метою вони дозволили Костянтину Павловичу забрати російські війська з королівства, вислали делегацію до Петербурга для переговорів з Миколою І. Ю. Хлопіцький сподівався, що Микола І пристане на умови залагодження конфлікту, а саме: розширення терену королівства за рахунок земель Литви, Волині й Поділля і суворе дотримання Конституції 1815 р. Патріотичний клуб було заборонено і закрито. Такі кроки викликали гостру реакцію з боку радикальних і ліберальних сил. Численні газети, що з’явилися після початку повстання, критикували угодовські позиції уряду і диктатора. Політичні ідеали учасників руху поділилися: консерватори ставили насамперед питання про приєднання до королівства земель Литви й України; ліберали (Бонавентура і Вінцентій Немойовські) зосереджували увагу на гарантіях конституційних прав Королівства Польського; радикали (М. Мохнацький, А. Туровський, Т. Кремповецький) вимагали повної незалежності. Ліберали гуртувалися навколо газети „Кур’єр Польскі”, радикали створили власну газету „Нова Польща”.

Позаяк відомості про події у Варшаві швидко розлетілися по краю і зустріли підтримку серед шляхетської молоді, гарнізонів польської армії в провінції. 18 грудня у Варшаві зібрався сейм. Під тиском демократичної опозиції сейм прийняв ухвалу про національний характер повстання. У відповідь на це диктатор Ю. Хлопіцький склав повноваження. За відсутності іншої кандидатури сейм повернув йому функції диктатора, зобов’язавши створити новий уряд. Ю. Хлопіцький оголосив про сформування *Найвищої національної ради* на чолі з А. Чарторийським, до складу якої увійшли переважно аристократи-консерватори; а від опозиціонерів до неї увійшли Б. Немойовський і Й. Лелевель. Першими кроками диктатора було усунення з Варшави радикально-демократичних діячів (П. Висоцького, Ю. Залівського та ін.).

Тим часом Микола І 17 грудня видав маніфест, у якому звинуватив усіх повстанців у державній зраді і вимагав негайної повної капітуляції без жодних умов, погрожуючи суворими карами. У середині січня 1831 р. з Петербурга повернулася польська делегація, яка привезла підтвердження царського маніфесту. Постало питання подальших дій: капітуляція чи війна? Спеціальна комісія сейму на той час підготувала документ стосовно мети повстання, який стверджував готовність шляхти королівства і всіх колишніх земель Речі Посполитої об’єднати зусилля і добитися відбудови об’єднаної Польської держави. На таємному засіданні Найвищої національної ради 17 січня більшістю голосів було визнано необхідність продовження боротьби. На знак протесту проти такого рішення Ю. Хлопіцький вдруге склав з себе повноваження диктатора. Майже відразу відновилася діяльність забороненого Патріотичного клубу, який тепер отримав назву *Патріотичного товариства* (ПТ) і представляв інтереси радикально-демократичної течії повсталих. ПТ очолив історик Й. Лелевель, але фактично його роботою керував невтомний публіцист М. Мохнацький. Члени ПТ і ліберальні кола (брати Немойовські) вирішили чинити тиск на уряд, щоб він розпочав рішучу боротьбу за незалежну Польщу. 25 січня 1831 р. члени ПТ організували у Варшаві маніфестацію на честь російських декабристів, на якій висловили солідарність з їхньою боротьбою проти самодержавства і деспотизму, запевняли у дружньому ставленні до російського

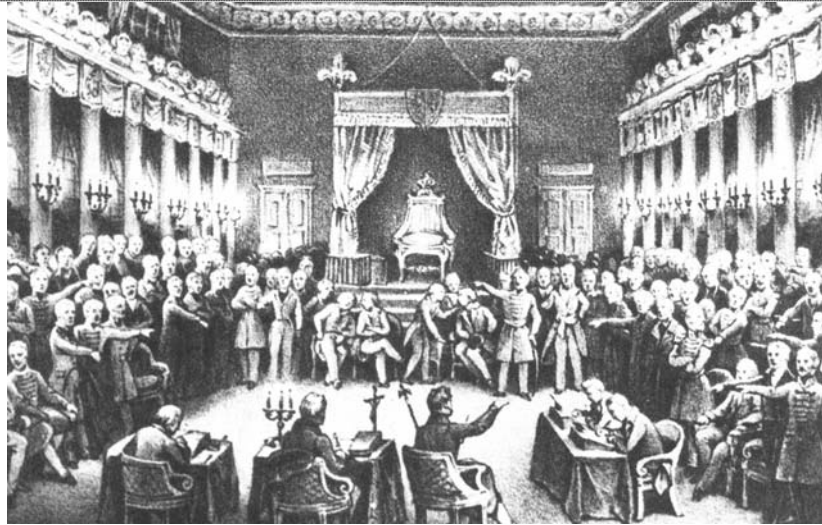

Рис. 36. Сейм Королівства Польського приймає Акт про детронізацію Миколи I, 25 січня 1831 р. Літографія Ф. де Вієна.

народу, який зазнає таких самих утисків, що й поляки. Того ж дня під впливом маніфестації сейм за пропозицією радикальних депутатів ухвалив *Акт детронізації Миколи I*. “Польська нація, – говорилося в документі, – є незалежною і має право віддати польську корону тому, кого визнає гідним її і від кого може сподіватися, що він свято і безумовно дотримуватиметься віри і свобод, яким присягне...” Таким чином, усі мости для відступу було спалено, і польські політичні сили були втягнуті в конфлікт із російським царатом, який неминуче провадив до війни.

Нова політична обстановка, що склалася після акту детронізації, спричинила **перебудову владних органів**. Королівство Польське залишилося конституційною монархією, але королівську владу тимчасово взяв на себе сейм. Наприкінці січня 1831 р. сейм утворив *Національний уряд*, який очолив князь А. Чарторийський. До його складу увійшли як консерватори (А. Чарторийський – голова і міністр закордонних справ; С. Бажиговський – міністр військових справ), так і представники лібералів (В. Немойовський – міністр внутрішніх справ; Т. Моравський – міністр фінансів) та демократів (Й. Лелевель – міністр освіти). Окремим рішенням сейм призначив князя *Міхала Радзивілла* (1778-1850) головнокомандувачем польської армії. Уряд негайно зайнявся приготуваннями польської армії до бойових дій, організацією діяльності державного апарату, виявляючи при цьому велику енергію і справність.

Російсько-польська війна. На початку лютого 1831 р. на терен Королівства Польського увійшли частини 115-тисячної російської армії під командуванням фельдмаршала *І. Дибіча-Забайкальського* (1785-1831). Це були добре озброєні і навчені війська, які мали на озброєнні 336 гармат. Польська армія після термінової розбудови налічувала близько 54 тис. вояків і 140 гармат. Але її бойовий дух був високим. Після перших сутичок авангардних частин обох армій під *Сточком* (14 лютого), *Добрем* (17 лютого), *Ваврем* (29 лютого) польське командування наважилося на генеральну битву під *Гроховом* біля Варшави 25 лютого 1831 р. У ході битви обидві сторони проявили високі військові якості, але домогтися вирішального успіху не змогли. Фактичний командувач польської армії ген. Ю. Хлопіцький був поранений в обидві ноги, його замінив генерал *Ян Скишинецький* (1787-1860), який був схильний до замирення з царем. Після грохов-

ської битви російська армія не наважилась атакувати Варшаву і відійшла на схід до м. Седльце, очікуючи підкріплення. Наприкінці березня 1831 р. за ініціативою начальника штабу генерала *Ігнація Прондзінського* (1792-1850) було здійснено план контр-наступу польської армії, в ході якого було розбито під Ваврем корпус російського генерала Гейсмара (31 березня), а потім під *Дембем Вельким* групу генерала Розена (31 березня і 10 квітня). Однак від дальшого розвитку наступу командувач Я. Скішинецький відмовився. На цьому закінчився перший період російсько-польської війни і настала місячна перерва у бойових діях.

Перші успіхи повстанців заохотили до активних дій польську шляхту в Литві, Білорусі та Україні, яка вітала гасла об'єднання земель Речі Посполитої в єдиний державний організм. Керівники королівства, зі свого боку, надавали великого значення повстанському рухові на цих землях. Проте польська шляхта складала тут невеликий відсоток населення, яке здебільшого вороже ставилося до шляхти-панів. Наприкінці березня 1831 р. спалахнуло **повстання у Литві**. Тут воно охопило дрібну шляхту і частково селянство, які виступили під соціальними гаслами ліквідації панщини і розподілу землі. Упродовж кількох місяців повстанці ускладнювали дії російських військ. На місцях були створені повстанські органи влади, проводилося навчання партизанських загонів. Легендарну славу здобула тут *Емілія Плятер* (1806-1831), яка брала активну участь у партизанських загонах. У травні 1831 р. Варшава скерувала сюди два військові загони під командуванням генералів *Дезідерія Хлаповського* (1788-1879) і *Антонія Геллуда* (1792-1831). Але їхні дії виявилися невдалими і зазнавши кількох поразок від царських військ, вони були змушені відступити в Пруссію, де були інтерновані. Тільки групі кавалерії під командуванням генерала *Генрика Дембінського* (1791-1864) вдалося пробитися через оточення російських військ і повернутися до Варшави.

Не набув розмаху польський **повстанський рух в українських землях**, де більшість українського населення вороже ставилася до планів польської шляхти. У лютому 1831 р. польські таємні організації Волині і Поділля провели з'їзд представників губерній Правобережної України, визначили загального керівника повстання *Вінцентія Тишкевича* (1795-1856) і термін початку дій. Але початок повстання весь час відкладався. З метою активізації руху на Волині й Поділлі варшавський уряд скерував сюди корпус генерала *Юзефа Дверніцького* (1779-1857). Зазнавши поразки від російських військ, корпус уже в квітні був змушений відступити до Галичини, де був роззброєний австрійцями. 3 травня 1831 р. загони польської шляхти зібралися біля с. Красносілки Гайсинського уїзду Київської губернії і проголосили початок повстання "на Русі". У заклику до повстання йшлося про відбудову Польщі в кордонах 1772 р., містилися обіцянки надати всім рівні права і свободу. На чолі об'єднаних сил, які налічували близько 1200 осіб, став старий генерал *Бенедикт Кошишко* (1749-1834). Однак через кілька днів повстанці зазнали поразки від російських військ і змушені були здатися австрійським військам. Ще певний час на Волині продовжували діяти партизанські загони повстанців під командуванням *Кароля Ружицького* (1781-1834), але і вони влітку 1831 р. перейшли австрійський кордон. Загалом у партизанських діях в Україні взяли участь близько 6 тис. повстанців. Їхні гасла повернення "історичної Польщі" не були підтримані українським селянством.

Поза межами повстання залишилися Галичина і ВПК. Натомість патріотична шляхта з цих земель поповнювала лави польської армії, надсилала до Варшави гроші, матеріальні засоби, зброю.

Міжнародні аспекти повстання. Національний уряд під керівництвом А. Чарторийського намагався заручитися моральною, матеріальною і дипломатичною підтрим-

кою Англії та Франції, нейтралізувати найближчих союзників Росії – Австрію та Пруссію. Були розіслані посланці уряду до всіх європейських столиць; вони намагалися переконати керівні кола цих країн у легальному характері повстання і справедливості вимог повсталих, наполягали на втручанні у польсько-російські стосунки. Однак в Англії посланця польського уряду молодого маркіза *Александра Вельопольського* (1803-1877) чекало розчарування: після відомості про детронізацію Миколи I йому дали зрозуміти, що підстав для розмов немає. У Парижі король Луї-Філіпп обмежився співчуттям, але надати допомогу відмовився. Улітку 1831 р., коли повстання вже догоряло, уряди Франції та Англії обмежилися формальними протестами... Австрії з приводу передачі Росії зброї інтернованих польських повстанців. У дипломатичних розмовах Микола I спирався на рішення Віденського конгресу і мав в руках козирну карту – представляв мету повстанського руху як зазіхання на західні російські губернії (Литву, Білорусь, Україну). Натомість французькі республіканці неодноразово влаштовували у Парижі бурхливі маніфестації на підтримку повсталих поляків. Уряди Пруссії та Австрії декларували свій нейтралітет, що було рівнозначне прихильності до Росії. А. Чарторийський намагався залучити Габсбургів на мвій бік, обіцяючи одному з них королівську корону. Але Австрія не збиралася втрачати Галичину, мала складні проблеми з придушенням італійського визвольного руху, тому в міру розвитку повстання загострювала своє ставлення до поляків. Обидва сусіди Польщі вважали виникнення нової держави на своїх кордонах небезпечним.

Невдачі дипломатії зродили песимістичні настрої серед консервативного керівництва Національного уряду. Невдачею закінчилася спроба польської армії наприкінці травня 1831 р. розгромити добірний корпус російської імператорської гвардії, розташований в районі Ломжи. Маючи подвійну перевагу в чисельності сил, поляки не змогли досягти бажаного успіху, а основні сили російської армії вдарили на поляків під *Остроленкою*, де 26 травня 1831 р. відбулася велика битва, яка тривала 12 годин при великій чисельній перевазі росіян. Від повного розгрому відступаючу польську армію врятувала артилерія генерала *Юзефа Бема* (1794-1850), яка вдало відбивала атаки російських військ. Російська армія не розвинула наступ на Варшаву, оскільки в ній почалась епідемія холери, від якої незабаром помер фельдмаршал І. Дибіч. Тільки на початку липня в армії з'явився новий головнокомандувач фельдмаршал *Іван Паскевич* (1782-1856). Наприкінці липня російська армія перейшла до активних дій, прагнучи оточити Варшаву з усіх боків. Невдачі і воєнні труднощі ускладнили ситуацію у Варшаві. Під впливом радикалів і лібералів населення вимагало зміни уряду і головнокомандувача, покладаючи на них відповідальність за поразки. Серед діячів ПТ лунала критика дій уряду, вимоги проведення соціальних реформ, які б забезпечили справжню рівність станів, проголошення республіки. Наприкінці березня 1831 р. уряд вніс на розгляд сейму дуже поміркований проект закону про перевід селян протягом десяти років на грошовий чинш. Але більшість сейму після тривалих дискусій відхилила його. Така ж доля спіткала проект закону про надання селянам землі з відшкодуванням власників. Розуміння необхідності розширення соціальної бази повстання не виходило за рамки публіцистичних дискусій. Внаслідок цього основна маса селянства залишалася пасивною. В окремих випадках селяни протестували проти мобілізації до армії. Вони відверто говорили: “Прочитайте нам, що не будемо робити панщини, і підемо усі (до армії. – Л.З.) – і молоді, і старі”. Навіть найбільш радикальні політичні кола виявляли прихильність до традиційних шляхетських цінностей, з яких найголовнішими були “історична Польща” і шляхетські привілеї.

Консерватори намагалися зарадити справі, обмежуючи діяльність радикальних сил. З цієї метою Я. Сксинєцький зробив спробу реформувати уряд і встановити особисту

диктатуру, що дало б йому можливість відновити переговори з російською стороною. Однак вона закінчилася невдачею. На початку серпня 1831 р. сейм усунув Я. Сксинецького з посади головнокомандувача, призначивши ген. Г. Дембського. Це не зняло напруження в столиці. 15 серпня 1831 р. після гострого обговорення у ПТ ситуації, що склалася, натовп роздратованих людей вдався до самосуду, стративши кілька десятків генералів і осіб, запідозрених у зраді. Голова уряду А. Чарторійський спішно виїхав з Варшави, а сам уряд припинив існування. Новий уряд очолив генерал *Ян Круковецький* (1772-1850), який отримав диктаторські повноваження. З допомогою армії він навів лад у Варшаві, заборонив діяльність ПТ і заарештував деяких його представників, покарав учасників подій 15 серпня. Діяльність Я. Круковецького полягала у поступовому “згортанні” повстання і пошуку вигідних умов для перемир’я. Він раптово скерував 20-тисячний корпус ген. *Джироламо Раморіно* (1792-1849) у південно-східному напрямку. Той не виконав наказу і перетнув австрійський кордон, здавшись австрійцям. Разом з ним в Австрії опинилась і група польських аристократів, в тому числі А. Чарторійський. У підсумку Варшаву захищали лише близько 40 тис. військ, яким протистояла 77-тисячна російська армія.

Поразка повстання. 6 вересня 1831 р. російські війська розпочали штурм столиці. Поляки чинили відчайдушний опір. Особливо запеклі бої відбулися на передмісті Варшави – Волі, де командував безногий генерал *Юзеф Совінський* (1777-1831). У бою він загинув, але його відвага увійшла до легенди листопадового повстання (“польський Леонід”). Там само бився і підпоручик *Юліан Ордон* (1810-1887), редут якого у вирішальний момент атаки російських військ був підірваний. Цю подію увіковічнив А. Міцкевич у вірші *Редут Ордона*.

Диктатор Я. Круковецький розпочав переговори з росіянами про умови капітуляції міста. Але сейм усунув його з посади і призначив новим головою уряду Б. Немойовського. 7 вересня 1831 р. все ж було підписано договір про капітуляцію Варшави. Польська армія залишила столицю.

Польські збройні сили налічували ще близько 60 тис. бійців. Але її керівники не бачили сенсу продовжувати опір. Сейм, який ще продовжував засідати в Плоцьку, протестував проти капітуляції, але загальні настрої військових і політиків були деморалізовані. На початку жовтня головні сили польської армії, сейм і уряд, численні політики перетнули прусський кордон і були інтерновані владою Пруссії.

Повстання 1830-1831 рр. стало вирішальним чинником формування свідомості новочасної польської нації. Легенда повстання міцно утвердилась у пам’яті наступних поколінь поляків. Вона вказувала на нерозривність національного життя і державності, спадкоємність традицій давньої Речі Посполитої, носієм яких виступала насамперед польська аристократія і шляхта. Водночас повстання і державне будівництво під час його розвитку виявили міцні елементи консерватизму шляхетського стану, які все більше перетворювалися на анахронізм за нових історичних умов. До них належали, зокрема, непохитне прагнення до відбудови Речі Посполитої в кордонах 1772 р. з включенням великих теренів, заселених непольським населенням; прив’язаність до неодмінних майнових і політичних станових привілеїв, якими користувалася шляхта у попередній період. Образ славного минулого Польщі був дороговказом для боротьби і відваги тогочасних поколінь; вони ще не бачили характерних рис нового порядку, з яким можна було пов’язати долю відродженої Польщі. Чи не найвлучнішу характеристику повстання дав один із засновників марксизму Фрідріх Енгельс, назвавши його “консервативною революцією”. Це була революція, змістом якої було повернення до пройденого шляху. Історія, як і час, не має зворотньої ходи.

Велика еміграція і польський національний рух 30 – 40-х років XIX ст.

Після поразки повстання польська військова, політична та інтелектуальна еліта, а також багато його рядових учасників емігрували на Захід. Спочатку більшість з них опинилася в Австрії та Пруссії. У листопаді 1831 р. цар Микола I оголосив амністію учасників повстання, але вона не поширювалася на урядовців і послів сейму, активних учасників подій 29-30 листопада 1830 р. Австрійська та прусська влади змушували рядових учасників повертатися до Росії, а офіцерам і політикам дозволили виїхати далі на Захід. Частина повстанців повірила цареві і повернулась до Королівства Польського, де вони були заборонені до російської армії або вислані у Сибір. Назагал на Заході залишилося близько 10 тис. осіб. Дві третини їх опинилися у Франції, решта розпорошилася по інших країнах Європи і Америки. Польських емігрантів з ентузіазмом зустрічала громадськість на Заході, вітаючи як борців за свободу і демократію проти абсолютизму і тиранії. Французький уряд з недовірою ставився до емігрантів, але під тиском громадської думки надав їм притулок і матеріальну допомогу. Так само вчинили уряди Англії та Бельгії. Хоча кількісно число емігрантів було не таким значним, але за освіченістю і становим становищем (75 % шляхти) вони належали до еліти тогочасного польського суспільства. Тому в літературі щодо них прижилася назва **Велика еміграція**. Внаслідок цього осереддя польського політичного та культурного життя перемістилося на Захід. Тут склалися нові політичні програми і плани, формувалися літературно-мистецькі течії і створювалися наукові розвідки. Еміграція чинила вплив на польські землі, організувала таємні осередки, висилала емісарів, розробляла плани здобуття незалежності Польщі. Упродовж двох наступних десятиріч більшість польських емігрантів надавала переваги політичній діяльності.

Становище емігрантів, незважаючи на прихильність урядів Франції, Англії і Бельгії, залишалось складним. Матеріальна допомога дозволяла лише не померти з голоду. Тому більшість емігрантів змушена була шукати заробітку, стикаючися при цьому з життям нижчих верств суспільства. Це сприяло поширенню серед них лівих політичних ідей, які нав'язували до потреби революційних дій з метою більш справедливого влаштування суспільного устрою. Саме в еміграції розпочалася тривала дискусія щодо причин поразки повстання і майбутньої долі Польщі. Поширеною стала думка про те, що еміграція зобов'язана продовжити місію боротьби за державну незалежність Польщі. Один з перших еміграційних часописів писав: "Мовчання краю повинно змінитися голосом еміграції, зусиллям братів на рідній пригніченій землі повинні відповідати зусилля безпритульних, через відсутність національного уряду повинні постати еміграційні влади". Більшість емігрантів мріяла про своє повернення на батьківщину.

Уже в перші місяці еміграції робилися спроби **політичного об'єднання сил**. У листопаді 1831 р. голова останнього повстанського уряду Б. Немойовський створив у Парижі *Тимчасовий комітет польської еміграції*. Однак більш радикальних колишніх членів ПТ не задовільнили ліберальні ідеї колишніх опозиційних "братів-калішан". У грудні 1831 р. вони створили *Польський національний комітет* (ПНК), на чолі якого став Й. Лелевель. Історик прагнув поєднати польську справу з революційним рухом в Європі, для чого встановив контакт з таємною міжнародною організацією Демократичне Масонство, якою з Парижа керував Ф. Буонаротті. Ця організація ставила за мету повалення монархічних режимів в Європі і запровадження демократично-республіканського устрою. У порозумінні з нею ПНК передбачав піднести повстання в трьох частинах поділеної Польщі, встановити демократичний устрій, скасувати панщину. Голова ПНК намагався об'єднати більшість еміграції. У ході гострих політичних

дискусій на зборах ПНК в Парижі виявилися розбіжності поглядів, які набули принципового характеру і роз'єднали емігрантів. Молоді радикальні демократи з колишнього ПТ (Т. Кремповецький, А. Гуровський, Я.Н. Яновський, А.Ф. Пуласький та ін.) вийшли з ПНК і в березні 1832 р. утворили *Польське демократичне товариство* (ПДТ). Тоді ж було схвалено перший програмний документ ПДТ – т.зв. *Малий Маніфест*. У ньому багато місця було приділено критиці польської шляхти, яка своєю егоїстичною політикою щодо селянства спричинила поразку повстання. Невиразними були вимоги ліквідації станів, надання повноцінних свобод і прав селянам тощо. Усе це свідчило, що засновники товариства ще не мали чітких суспільно-політичних поглядів, хоча й усвідомлювали потребу уважного вивчення тих суспільних змін, які тоді відбувалися в Європі. “Вона [Європа], – писали автори маніфесту, – скидає з себе останнє накриття стисненого егоїзмом, конаючого минулого; входить у вічну суперечність з уявленнями про будь-які привілеї”. Ідеологія та організація ПДТ сформувалися не відразу, їм передували тривалі дискусії і розколи. Тільки в середині 30-х років товариство стало найвпливовішою організацією серед емігрантів.

Крім прихильників демократичних ідей, спроби об'єднання еміграції на підставах продовження боротьби за незалежність Польщі чинили представники інших політичних таборів. А. Чарторийський намагався утримати емігрантів під своєю опікою, сподіваючися на розв'язання польської справи у можливій європейській війні. Він звернувся до французького уряду з пропозицією поповнити польські легіони у Франції, але отримав відмову. Тоді князь розгорнув посилену дипломатичну діяльність, посилаючи своїх прибічників (агентів) до Лондону, Риму, Стамбулу та інших країн, щоб вони нагадували тамтешнім урядам про справу Польщі. Колишні послы сейму королівства намагалися зібрати в еміграції засідання цього органу, але ці спроби зазнали фіаско через зростання ідейної поляризації серед вигнанців. З часом стало зрозуміло, що об'єднання еміграції можливе лише на нових ідеологічних засадах. До середини 30-х років серед польських емігрантів сформувалися чотири головних політичних течії.

Консервативна течія гуртувалася навколо князя А. Чарторийського і згодом отримала назву *Готель Лямбер* (від назви паризької резиденції князя). Прихильників князя, серед яких було чимало представників аристократії, шляхти, багатого міщанства, творчої інтелігенції, об'єднували його авторитет і дипломатичні зв'язки, а також значні фінансові можливості. А. Чарторийський прагнув привернути на бік Польщі європейські уряди і парламенти, ініціював публікацію статей, брошур і видань, в яких підносилися польська справа, надавав матеріальну допомогу і протегував знаним польським емігрантам. У колі прихильників Готелю Лямбер виникла низка різноманітних організацій політичного, освітнього, культурного характеру. 1833 р. був створений таємний *Союз національної єдності*, який об'єднав відбірну еліту, що керувала усім рухом. На чолі всіх починань стояла постать князя – у майбутньому ймовірного кандидата на польську корону. Діяли також Літературне товариство, Товариство наукової допомоги, Добродійне товариство польських дам та ін.

Політична програма консерваторів упродовж наступних років зазнала еволюції в бік лібералізму. Залишаючися на позиціях Конституції 3 травня 1791 р. і збереження у майбутній незалежній Польщі конституційної монархії, вони погоджувались із необхідністю зрівняння прав шляхти і міщанства, скасування панщини і надання частини земель селянам. Завоювання Польщею незалежності уявлялось їм можливим наслідком війни європейських держав з Росією, в якій остання зазнає поразки. За розрахунками князя Адама для польської справи вигідним було б втручання Франції та Англії в російсько-турецький конфлікт на Балканах. Тому чимала дипломатична активність князя була спрямована на Стамбул і Балкани. Публіцисти цього угруповання уникали постановки

конкретних внутрішньополітичних питань. Вони дбали насамперед про політичну єдність, тверезий аналіз ситуації, поширення християнських моральних засад і національної культури. Постійно проводилася думка, що спочатку – незалежність, а потім соціальні реформи.

Рис.37. Князь А.С. Чарторийський.
Літографія С. Олещинського.

А. Чарторийський і його прихильники сподівалися на відбудову Польщі в кордонах 1772 р. Разом з тим, у колі Готелю Лямбер склалася група поляків-українофілів, які походили з України і захоплювались її минулим, зокрема козаччиною, вбачаючи в ній могутнє джерело вільнолюбства, характерне для “слов’янського духа”. Один з них, *Міхал Чайковський* (1804-1886) у Парижі почав друкувати белетристичні твори з козацького життя, а в 1835 р. виступив там же на європейському історичному конгресі з доповіддю про вплив козаків на літературу Півночі і Сходу. Козацькому рухові XVII ст. він надавав загальноєвропейського значення. Пізніше за дорученням А. Чарторийського М. Чайковський формував у Туреччині загони козаків для піднесення повстання проти царату в Україні. Він, як і

А. Чарторийський, вбачав майбутнє України (Русі) в складі відбудованої федеративної Речі Посполитої і намагався використати паростки українського національного руху в інтересах відновлення Польської держави. При князі Адамі склався т.зв. “український гурток” (М. Чайковський, І. Терлецький, Ф. Духінський та ін.), який розвивав ідеї спільності долі та національних інтересів поляків та українців.

Після поразки повстання в середовищі польських емігрантів відбулися серйозні зміни у ставленні до українців. Шукаючи опори в народі, польські демократи звернулися до непростого долі українців, їх постійної боротьби за право на виживання, проти гноблення польської шляхти. Симпатіями до України була просякнута література польського романтизму. Не випадково, виступаючи на паризьких зборах 1832 р. з приводу другої річниці повстання, один з провідних демократів Т. Кремповецький говорив: “Любов до свободи ще збереглася в тих масах, де безкарно діє кий пана і меч царя. Не так давно народ України кривавим маніфестом виявив своє прагнення свободи. Імена Гонти і Залізняка ще сьогодні служать пересторогою для гнобителів”.

Демократичний табір. Значній частині польської еміграції не відповідали політичні ідеали Готелю Лямбер, які відбивали інтереси привілейованих верств. На них покладалися відповідальність за поразку повстання, продовження недолугої політики вичікування і зневіри в силах власного народу. У 1834 р. близько 3 тис. емігрантів підписали протест проти діяльності А. Чарторийського, звинувативши його у зраді інтересів народу. Чимало емігрантів залишалися прихильними до ідей шляхетської революційності. Засуджуючи позиції заможної шляхти під час повстання, вони не заперечували заслуг і посвяти шляхетської молоді, прагнули зберегти її революційний запал. Лідером цих кіл упродовж багатьох років залишався Й. Лелевель. За підготовку загальноєвропейського повстання французька поліція заборонила ПНК, а Лелевеля видалила за межі Франції. Це не перешкодило йому наприкінці 1832 р. покликати до життя нову таємну організацію – *Помста Люду*. Її завданням було піднести повстання або партизанський рух в польських землях. На чолі організації став полковник *Юзеф Залівський* (1798-1855). Навесні 1833 р. невеликими загонами члени “Помсти Люду” пробілися на терен Королівства Польського і Литви через Пруссію та Австрію. Сам

Ю. Залівський намагався піднести повстання на Люблінщині, але після невдачі добрався до Галичини, де був заарештований і засуджений австрійцями. Інші загони (Л. Бялковського, М. Волловича, А. Завіши) були розбиті царськими військами, а їхні керівники страчені.

Навесні 1833 р. згідно з домовленістю з Демократичним Масонством, 500 поляків вирушили на допомогу німецьким карбонаріям, але повстання у Франкфурті на Майні було придушене ще до прибуття поляків. Вони були змушені перейти до Швейцарії, де нав'язали контакт з керівником італійської визвольної організації *Молода Італія Джузеппе Мадзіні* (1805-1872), який планував об'єднання своєї батьківщини з допомогою повстання народних мас. На його прохання поляки взяли участь у поході до Італії, який закінчився невдачею. Однак співробітництво з європейськими революційними колами на цьому не закінчилося. У травні 1834 р. в Берні поляки, італійці та німці підписали документ про створення таємної організації *Молода Європа* – союзу трьох народів у боротьбі за свободу. Польська частина організації отримала назву *Молода Польща*. Її керівником став Й. Лелевель. Своім завданням члени організації вважали підготовку повстання в польських землях, а також у Литві й Україні. Політична платформа організації не була чітко визначена; основна увага приділялась ідеям демократії й республіки, поширювалась віра в народні сили, які у майбутньому призведуть до утворення федерації європейських республік. “Молода Польща” не була масовою організацією (142 члени); її керівники намагалися створити в польських землях впливову нелегальну мережу, яка б зайнялася підготовкою повстання. У 1835 р. її провідні члени *Шимон Конарський* (1808-1839), брати *Юзеф і Леон Залеські*, *Тадеуш Жабіцький* виїхали емісарами в Галичину та Україну, де утворили нелегальну організацію *Конфедерація Люду Польського* (Конфедерація польського народу). Після цього діяльність “Молодої Польщі”, а разом з нею її ідеолога Й. Лелевеля поступово завмерли. Обмежений шляхетський демократизм вже не задовільняв енергійної молоді.

Від середини 30-х років XIX ст. найбільші впливи в еміграції здобуло Польське демократичне товариство. На той час з нього відійшла група радикалів на чолі з Т. Кремпівським; були розроблені ідейні й політичні засади організації. У грудні 1836 р. керівники ПДТ після тривалих дискусій опублікували програмний документ, який увійшов в історію під назвою *Великий Маніфест*. Автором його проекту був *Віктор Гельтман* (1796-1874). У Маніфесті робився наголос на рівності та однакових правах усіх людей, демократичних засадах суспільного устрою, з яким пов'язувалося майбутнє відродженої республіканської Польщі. Силою, що відбудує Польщу, вважався народ, основну масу якого складало селянство. Передбачався безумовний перехід у власність селян оброблюваної ними землі, надання їм повних політичних прав. Такий крок, на думку укладачів, повинен був піднести селян на боротьбу за вільну Польщу. Ставилося завдання піднести одночасне повстання на всіх землях колишньої Речі Посполитої (включно з Литвою, Білоруссю й Україною), яке повинні підготувати та очолити емісари ПДТ. Товариство оголошувало готовність співпрацювати з усіма демократичними рухами Європи, але у здобутті незалежності батьківщини покладалося лише на власні сили. “Для відновлення незалежного буття, –

Рис.38. Йоахим Лелевель.
Літографія 1832 р.

зазначалося в Маніфесті, – Польща має у власному лоні величезні сили, які до цього часу ще жоден сумлінний і щирий голос не покликав”. Гаслом ПДТ стало “Все для народу, все з народом”.

Запропонована програма ПДТ відзначалася послідовним демократизмом, здобула багато прихильників як серед еміграції, так і в краї. Через її лави пройшло близько 4 тис. членів, більшість яких брала активну участь в її діяльності. Керівним осередком організації була *Централізація*, яка утримувала зв’язок з краєм, надсилала туди емісарів, листівки, літературу, організовувала конспіративну мережу для підготовки повстання. Протягом багатьох років до Централізації входили В. Гельтман, В.В. Дараш, С. Ворцель, Л. Мерославський та ін. ПДТ видавало у Франції часопис *Демократа Польський*. У 40-х роках товариство зуміло встановити тісні зв’язки з національним рухом в польських землях і готувало одночасне повстання, призначене на лютий 1846 р. Центром його підготовки стало Велике Познанське Князівство, де було створено Комітет, що координував діяльність конспіраційної мережі в інших дільницях.

Радикальна течія. У 1835 р. група радикальних членів ПДТ вийшла з організації, тому що вважала її програму недостатньо революційною і занадто шляхетською. Ці члени ПДТ спиралися на групи солдат і підофіцерів польської армії в еміграції. Вони пропонували рішуче розірвати з шляхтою, яку вважали відповідальною за втрату незалежності і поразки визвольних змагань. Їх соціальною опорою були маси селянського люду. Наприкінці 1835 р. 138 членів ПДТ, що перебували в Англії, вийшли з товариства і заснували організацію *Люд Польський* (Польський народ). Вона складалася з трьох громад: *Громади Грудзьонц* (від назви фортеці, де її члени перебували після поразки повстання), *Громади Умань* (на честь повстання українських селян проти польської шляхти у XVIII ст.) і *Громади Прага* (від назви передмістя Варшави). Керівниками “Люду Польського” були *Т. Кремовецький*, *Л. Прушинський*, *С. Ворцель*, *Зенон Свєнтославський* (1811-1875). Останній був провідним ідеологом організації і у 1842 р. опрацював програмно-теоретичний документ під назвою *Закони Загального Костелу*, в якому поєднувалися ранньохристиянські ідеї із засадами аграрного соціалізму. Зокрема, пропонувалося здобути незалежність Польщі шляхом всенародного повстання проти іноземних поневолювачів і шляхти, встановлення “народної республіки”, в якій буде ліквідована приватна власність, а вся земля перейде в руки народу. На документах ЛП позначилися впливи утопічного соціалізму, що набув поширення в Європі. Організація не здобула значних впливів ані в еміграції, ані в краї. Кількість її членів не перевищувала 200. Емісари ЛП з’являлися в польських землях, привозили літературу, створювали таємні гуртки.

Діяльність польської еміграції не вичерпувалася підготовкою нового повстання. Важливу роль відіграв **інтелектуально-культурний доробок емігрантів**. Перебуваючи в європейських країнах, вони мали змогу знайомитися з новими суспільно-політичними ідеями, культурними течіями і через їхню призму осмислювати минуле й сучасний стан поляків. Створювана ними політична і наукова публіцистика, літературні твори з допомогою емісарів потрапляли в польські землі, формували суспільну свідомість і духовне життя поляків, закладали основи нової національної ідеології. Величезний вплив на поляків справили романтична поезія, література і мистецтво. Поезія *Адама Міцкевича*, *Юліуша Словацького*, *Зигмунта Красінського*, *Северина Гоцинського*, *Богдана Залеського*, *Ципріана Каміля Норвіда* пробуджувала почуття патріотизму і особистої посвяти справі визволення, впроваджувала елементи *месіанства*, за якими Польща і поляки волею Провидіння покликані своїми стражданнями і боротьбою повалити віджилі станово-деспотичні порядки в Європі й встановити справедливий устрій. З часом у літературну творчість романтиків просякли релігійно-містичні елементи, які поширював

в еміграції *Анджеї Товянський* (1799-1878), засновник секти, до якої належали й визначні польські романтики А. Міцкевич, Ю. Словацький та інші. Його ідеї постулювали можливість окремої людини шляхом самовдосконалення досягти надприродної сили, щоб піднести народ на боротьбу і завоювати свободу. Ці ідеї впали на благодатний ґрунт месіанства, надавши йому релігійного забарвлення.

У романтичній літературі був відчутний *східний нахил*, оскільки більшість романтиків походила з литовських та українських земель. Оспівуючи свою вітчизну і шануючи народи, серед яких пройшла їхня юність, вони вносили у суспільну свідомість переконання про безумовну приналежність *кресів* (окраїн) до польської держави і культури.

Польські романтики вчинили значний вплив на формування національної філософії й суспільно-політичної думки, які розвинулися на принципах німецької класичної філософії та християнського соціалізму, поєднуючи політичні, соціальні, моральні та релігійні елементи в одне ціле. Уже наприкінці 1832 р. А. Міцкевич видав у Парижі

Рис.39. Адам Міцкевич. Гравюра Дантена по дагеротипу 1842 р.

Книгу польського народу і польського паломництва, де у формі молитовника подав опис поразок і страждань поляків після втрати незалежності, закликав готуватися до загальної війни за свободу народів. Месіанські мотиви були властиві філософським творам Ю. Словацького. На противагу поетам, філософ і педагог *Броніслав Трентовський* (1808-1869) пов'язував майбутнє визволення Польщі з демократичними революціями в Європі і новими суспільними процесами, які відбувалися в країнах континенту. Але месіанські елементи були присутні й в його творах.

У **формуванні національної ідеології** польська суспільно-політична думка надавала перевагу традиціям шляхетської Речі Посполитої. У розумінні нації переважало уявлення про політичну, а не етнічну категорію: польська нація – це державна спільнота, що сформувалась у Речі Посполитій. Жоден польський мислитель не допускав думки про можливість відмови від кордонів 1772 р. Концепція польської

нації неодмінно включала в себе також русинів (українців), литовців, білорусів, євреїв. М. Мохнацький у виданій 1834 р. двотомній праці *Повстання польської нації в 1830 і 1831 рр.* писав: "Польща була республікою коронних, литовських і руських земель. В іншій формі її не розуміємо й сьогодні! Здобути, тобто повернути Литву і Русь, передбачає кожне повстання над Віслою. Народ з правого і лівого берега цієї ріки є найбільш польський, має в собі найбільше революційної стихії; на Литві і на Русі шляхта". Для більшості шляхетських мислителів народ ("люд") не мав ще національної приналежності і свідомості. Той же М. Мохнацький писав про Русь-Україну так: "Польські громадяни складають там Польщу. Вони всю землю, весь народ можуть повести за собою і справді повели – бо хлоп піде за паном, а якщо пан хоче, то і попа зробить патріотом".

Відбудова державності була головним і вирішальним постулатом суспільно-політичної думки. У більшості програм та публіцистичних концепцій соціальні зміни, народ були лише засобом досягнення головної мети – відновлення Польської держави. Селянське питання розглядалося в контексті залучення мас до визвольної боротьби.

Щодо цього, то навіть консервативні публіцисти погоджувалися з вимогою скасування панщини і передачі селянам оброблюваної землі, застерігаючи право шляхти на збереження фільварків. Представники демократичного крила еміграції наполягали на повній і безкоштовній передачі землі селянам. Один з послідовних демократів *Генрик Камєнський* (1813-1866) у праці *Про життєві правди польської нації* (1844) робив наголос на безпосередньому зв'язку між здобуттям незалежності і звільненням селянства, ігнорування якого може звести нанівець повстанські зусилля. Інструментальне трактування соціальних питань провідними ідеологами польської еміграції, з одного боку, утверджувало державницьке мислення у свідомості тих демократичних верств, які втягувалися у націотворчі процеси (селянство, ремісництво, робітники), а з другого, закріплювало застарілий шляхетський варіант польської державності ("історична Польща").

Формуванню національної свідомості і культури сприяла еміграційна творчість таких видатних особистостей, як історик *Й. Лелевель*, автор монументальних праць з історії Польщі, в яких розвивалися романтичні думки про неминуче повернення до "національного духу", композитор *Фридерик Шопен* (1810-1849), який вніс польські народні мотиви у тогочасну музичну культуру Європи. Усе це надавало діяльності польській еміграції 30-40-х років загальнонаціонального значення.

Краківська Республіка 1815 – 1846 рр. Повстання у 1846 р.

Згідно з рішеннями Віденського конгресу 1815 р., Краків з околицями було перетворено у вільне місто під егідою трьох держав Священного союзу. Він став невеличкою напівнезалежною державою з територією 1164 кв.км і населенням 143 тис. осіб (1843), в тому числі 23 тис. в Кракові. Держава мала власну Конституцію, яку опрацював князь *А. Чарторийський*. Її було запроваджено 1818 р. **Конституція** встановлювала устрій за зразком аристократичної республіки (тому в літературі прижилася назва *Краківська Республіка*). Законодавча влада належала *Зборам представників*, які обиралися на підставі виборчого права, обмеженого майновим і освітнім цензом; 26 послів (депутатів) зборів обиралися гмінними зборами, ще дев'ять – сенатом, університетом і капітулом (по три представники), за посадою входили також шість суддів. Селяни мали право делегувати по одному представнику від села для участі в гмінних зборах. Виконавча влада зосереджувалася в руках *Сенату*, до складу якого входили голова і 12 сенаторів: шість сенаторів з числа аристократів займали свої посади пожиттєво, шість інших обиралися Зборами представників, університетом і капітулом. Було збережено чинність Кодексу Наполеона і незалежність суддів. Офіційною мовою була польська. Контроль за діяльністю влади покладался на резидентів Австрії, Пруссії та Росії. Терен Краківської Республіки включав 224 села і три приватних містечка.

Незважаючи на обмеження, національне життя розвивалося тут вільніше, ніж в інших польських землях. Діяв Ягеллонський університет, польські школи. Місто мало статус терену вільної торгівлі, і це сприяло його господарським зв'язкам з сусідніми країнами. Безмитний перевіз товарів перетворив Краків у значущий центр торгівлі, куди привозили товари з Австрії, Росії, Пруссії. На початку 20-х років була проведена реформа, яка замінила панщину грошовим чиншом, але залишила землю в руках власників – шляхти, костелу, міста.

У **політичному житті** республіки провідні позиції посідали консервативна аристократія і шляхта. Їм протистояли ліберальні кола міської інтелігенції та буржуазії. Голова Сенату граф *Станіслав Водзіцький* (1759-1843) прагнув обмежити впливи ліберальної опозиції, центр якої знаходився в Ягеллонському університеті, і не

допустити виникнення таємних повстанських організацій. Він неодноразово звертався за допомогою до резидентів. У 1827 р. Збори представників не обрали Водзіцького головою Сенату. Обурений граф звернувся до резидентів з вимогою анулювати вибори, розпустити збори й усунули опозицію. Так було вчинено, і Водзіцький залишився на посаді.

Поширенню патріотичних настроїв сприяв університет, де навчалася молодь з усіх польських земель. Вона влаштовувала патріотичні акції, наприклад, поховання останків Ю. Понятовського і Т. Костюшка у резиденції польських королів – замку Вавель, спорудження пагорба Костюшка біля Кракова тощо. Під час Листопадового повстання Сенат намагався не допустити участі краків'ян у ньому, а також надання матеріальної допомоги повсталій Варшаві. На початку 1831 р. граф С. Водзіцький був змушений піти з посади голови Сенату. Місто окупували російські війська. Тільки через рік вони залишили Краків. Але 1833 р. три держави внесли зміни до Конституції, обмеживши права Зборів представників і запровадивши контрольний орган – Конференцію резидентів держав-опікунів. Таємна угода між Австрією і Росією передбачала окупацію міста австрійськими військами і приєднання до Галичини у випадку революційних заворушень. У 1836 р. війська Австрії, Росії та Пруссії знову окупували місто під приводом боротьби з польськими конспіраторами. Вони залишалися тут до 1841 р. На той час автономія республіки практично не діяла. Австрія здобула переважний вплив у Кракові, спираючися на голову Сенату каноніка *Ю. Шиндлера*.

Від початку 40-х років еміграційне ПДТ готувало **загальнонаціональне повстання** у всіх частинах колишньої Речі Посполитої. Повстання повинно було початися у Великому Познанському Князівстві й Галичині, а потім охопити решту земель. Повстанські загони переміщалися до Королівства Польського, яке ставало головним центром руху. Повстання було скероване переважно проти Росії; його план був розроблений діячем Централізації ПДТ *Людвіком Мерославським* (1814-1878) і членами таємної організації *Познанська Централізація*, на чолі якої стояв філософ і публіцист *Кароль Лібельт* (1807-1875). Передбачалося сформувати національний уряд у Кракові під проводом К. Лібельта. Збройні сили підпорядковувалися Л. Мерославському. Землі колишньої Речі Посполитої були поділені на п'ять дільниць – Королівство Польське, ВПК, Галичина, Україна і Литва. У кожній дільниці діяли таємні організації, зв'язані із Централізацією ПДТ. Змовники планували використати невдоволення селян королівства, Галичини, Литви й України, які чимраз активніше виступали проти панщини і фільварків. Селянам обіцяли надати землю і демократичні права. Однак сили і можливості руху, готовність селянства взяти участь у повстанні, яке повинно було зустріти рішучий опір трьох монархій, явно переоцінювалися. Повстання було призначене на 21-22 лютого 1846 р.

Підготовка до повстання і передусім його соціальні моменти налякали консервативну шляхту й аристократію, яких лякала можливість “селянського заколоту”. У Познанщині граф *Генрик Понінський* (1808-1888) передав прусській поліції докладну інформацію про плани змовників. У середині лютого 1846 р. близько 70 керівних діячів повстання на чолі з К. Лібельтом і Л. Мерославським були заарештовані. Решта учасників змови зробили спробу силою звільнити заарештованих, але зазнали невдачі. Арешти заторкнули також змовників у Галичині. Лише в Кракові австрійці утрималися від арештів, прагнучи спровокувати вибух, а потім приєднати місто до Галичини. З метою придушення повстанського руху австрійські чиновники (зокрема Тарнівський староста Брайнль) поширили у Західній Галичині чутку, що пани-шляхта озброюються, щоб не допустити скасування панщини імператором. Це послужило для селян сигналом, щоб розправитися з панами і “захистити імператора”. Наслідком цього стали напади стихійно

створюваних селянських загонів на панські маєтки, де громадилися учасники майбутнього повстання, пограбування майна, підпали, які супроводжувалися вбивством власників.

Селянські заворушення охопили шість округів Західної Галичини, але найбільшого розмаху набули у Тарнівському, де були розгромлені майже всі шляхетські маєтки. Захоплених змовників селяни привозили до старости, який виплачував їм за це невелику винагороду. У Тарнівському окрузі організував селян і керував ними господар з села Смажова *Якуб Шеля* (1787-1866), який упродовж тривалого часу виступав як представник села у судовому процесі за землю з поміщиком Богушем. Він переконував селян у тому, що для скасування панщини треба знищити усю шляхту. Такого змісту відозви він розсилав по навколишніх селах, запровадив сувору дисципліну серед повстанців. Селяни майже у всій Західній Галичині перестали виконувати панщину.

Незабаром австрійські власті надіслали війська, які силою придушили повстання. Селяни відбулися тілесними покараннями. Я. Шелю інтернували в Тарнові, але не покарали, а нагородили великою земельною ділянкою на Буковині, де він прожив до кінця життя. Повстання тривало недовго, але мало вагомі наслідки. Протягом трьох днів (18-20 лютого) у шести округах Західної Галичини було розгромлено близько 470 маєтків (дворів), загинула майже 1 тис. осіб. Селянське повстання, яке отримало в літературі назву *рабація*, поховало плани повстанців у Галичині, спричинило серйозні зрушення в психології галицької шляхти, поглибило соціальну поляризацію суспільства. Консерватори критикували демократів за радикальну політичну програму, яка може призвести до загибелі нації, виступали за угоду з правлячими колами держав-загарбниць. Позиції демократів, які покладали надії на народ, були послаблені. Разом з тим, селянське повстання показало, що застарілі аграрні стосунки не можуть більше утримуватись. Селянська "рабація" набула великого розголосу, стала темою багатьох літературних творів В. Поля, К. Уейського, С. Виспянського, С. Жеромського та ін.

Повстання в Кракові. Ще 18 лютого 1846 р. австрійські війська генерала Колліна ввійшли до Кракова. 20 лютого на вулицях міста розпочалися стихійні напади на австрійців. 22 лютого генерал Коллін вивів війська з міста, разом з ними його залишили сенатори й чиновники. Незважаючи на несприятливі умови, викликані бурхливими подіями, організатори повстання вирішили діяти згідно плану. 22 лютого було проголошено акт утворення *Національного уряду Речі Посполитої*. До його складу ввійшли *Ян Тиссовський* (1811-1857) від Галичини, *Людвік Гожковський* (1811-1857) від Кракова, *Александр Гжегожевський* (1806-1855) від Королівства Польського. Уряд оголосив *Маніфест до польської нації*, який закликав до загальнонаціонального повстання, обіцяючи скасування привілеїв і станів, ліквідацію панщини і наділення селян землею та правами, а безземельних – землею з державного фонду. Випереджаючи події, Маніфест проголошував: "Година повстання пробилася – уся роздерта Польща підноситься і зростає – вже повстали наші брати в Познанському Князівстві, в Польщі конгресовій, в Литві й на Русі б'ються з ворогом (...) Поляки! Не знаємо відтепер жодної різниці між нами, віднині ми є брати, сини єдиної матері Вітчизни, одного батька Бога на небі!"

Краків'яни зустріли події з ентузіазмом. Протягом трьох днів у військо записалися шість тис. осіб. Незабаром до Кракова із загonom гірників Велички прибув активний діяч підпільного руху, молодий і талановитий учений *Едвард Дембовський* (1822-1846). Він став секретарем Я. Тиссовського, який того ж дня проголосив себе диктатором. Е. Дембовський став двигуном нерішучого диктатора, готував відозви і документи, в яких проголошував початок соціальної революції, що повинна призвести до злиття народу (селян) з нацією (шляхтою), обіцяв зниження податків, працевлаштування безробітних,

соціальну опіку убогим. За його ініціативою висилалися емісари у навколишні села з роз'ясненням мети повстання і обіцяних реформ.

Проте, галицькі селяни не повірили повстанцям, вони продовжували громити панські маєтки, розбили загін полковника Сухожєвського, висланий проти австрійських військ. 27 лютого Е. Дембовський сам очолив хресний хід до навколишніх селищ, щоб переконати селян у добрих намірах. Назустріч йому вийшла австрійська піхота, від першого залпу якої Дембовський загинув. Його смерть фактично поклала край краківському повстанню. 2 березня Я. Тиссовський ухвалив перервати повстання і на чолі 1,5-тисячного загону здався пруссакам. У Краків увійшли частини російських й австрійських військ. Австрійський канцлер К. фон Меттерніх оголосив, що селянський рух в Галичині захистив монархію від “комунізму і полонізму”. 16 листопада 1846 р. вільне місто Краків було приєднано до Галичини в складі Австрії. Учасники повстання були віддані під суд.

У Королівстві Польському планований керівник повстання на звістку про арешти у Познані втік за кордон. Невеличка група змовників на чолі з *Панталеоном Потоцьким* (1817-1846) спробувала піднести повстання у Седльцах, але зазнала поразки і була розбита. Мешканці міста і селяни не підтримали змовників. П. Потоцький був схоплений і повішений. Натомість південні кордони Королівства Польського були охоплені селянськими заворушеннями. Їх учасники відмовлялися виконувати повинності, самовільно вирубували ліси, погрожували розправитися з панами, “як в Галичині”. Щоб заспокоїти селян, імператор в червні 1846 р. підписав указ, який забороняв зганяти селян із землі, зменшувати їхні наділи і запроваджувати нові повинності. Невдоволені селяни, які сподівалися на скасування панщини, чинили пасивний опір поміщикам. Заворушення були придушені військами у 1847 р.

Політичні репресії проти польських патріотів заторкнули усі польські землі й охопили понад 5 тис. осіб. У Росії три учасники повстання в Седльцах були повішені, сотні заслані до Сибіру. Австрійський суд засудив до повішення двох повстанців і сотні відправив до в'язниці. Пруський уряд у 1847 р. організував великий судовий процес, на якому стали 254 учасники польської конспірації. На ньому з викривальною промовою виступив Л. Мерославський, обіцяючи продовжити визвольну боротьбу за незалежність Польщі. Вісім підсудних були засуджені до смертної кари, а 97 – до різних строків ув'язнення. Однак вироки не були виконані, бо незабаром нові революційні події Весни Народів звільнили підсудних.

Невдача національного повстання і селянська “рабація” посилили **угодові тенденції** серед польських заможних верств у всіх трьох державах-загарбниках. Улітку 1846 р. поширився анонімний документ французькою мовою під назвою *Лист польського шляхтича до князя Меттерніха*. Його автором був польський аристократ *Александр Вельопольський* (1803-1877). У листі містилося звинувачення австрійського уряду в підбурюванні селян проти шляхти. Автор протиставляв йому російського царя Миколу I, який захищав шляхту від селян, і тому вона повинна відмовитися від ідеї відбудови незалежної держави й об'єднатися під скіпетром російського імператора. Позиція лоялізму, проголошена в листі, не знайшла багатьох прихильників і була гостро засуджена усіма течіями польської еміграції.

Польські землі під владою Пруссії напередодні революції 1848 р. Познанське повстання

Поразка Листопадового повстання спричинила зміну **політики пруського уряду щодо поляків**. Він був занепокоєний солідарністю польської шляхти ВПК та інших

земель з повсталою Варшавою. Близько 3 тис. осіб з Познанщини, в тому числі офіцери і підофіцери пруської армії, перейшли кордон і взяли участь у повстанні. У 1831 р. пруський король відкликав А. Радзивілла з посади намісника ВПК. Його замінив голова провінції, пруський чиновник *Едуард Флоттвель* (1786-1865), який повів більш жорстку політику стосовно поляків. Він прагнув більш тісно інтегрувати князівство до складу Пруссії, і тому обмежував економічні та політичні впливи польської шляхти, підтримуючи лояльне до корони селянство. Своє правління новий голова розпочав з конфіскації майна близько 1,6 тис. учасників повстання, а отримані від його продажу кошти призначив на розвиток німецьких культурних установ. Надалі він наполегливо заміняв польських чиновників німецькими, спроваджував німецьких колоністів. У 1833 р. шляхетські сеймики були позбавлені права вибору ландратів (земельних рад), а їх члени призначалися головою провінції переважно з числа німців. Землевласники втратили також право бути війтами, а їхні повноваження були передані окружним комісарам, що призначалися урядом. Таким чином, шляхта була позбавлена влади над селом. Від 1832 р. офіційною мовою в адміністрації стала німецька. У 1833 р. було ліквідовано монастирі, а їхнє майно і землі передано у т.зв. "шкільний фонд", який служив розвитку німецької освіти. Щоб викупити землю у польської шляхти, було виділено 1 млн. таларів, а викуплені фільварки подрібнювалися і продавалися німецьким колоністам.

Політика Е. Флоттвеля принесла певні результати. Упродовж десяти років його правління кількість маєтків, що належали німцям, значно зросла; німці становили переважну частину заможних верств у містах (1837 р. поляки складали лише 6 % купців і 37 % ремісників). Ще гірше виглядала ситуація в Сілезії, Помор'ї, Вармії та Мазурах, де майже не залишилося освічених польських верств. Німецька школа й армія довершували справу онімечення населення.

У 1840 р. на пруський трон зійшов новий король *Фрідріх Вільгельм IV* (1795-1861). Він повів більш ліберальну політику стосовно поляків. Е. Флоттвеля було відкликано з посади голови провінції, злагоджено цензуру, розширено можливості культурної та господарської діяльності.

Між тим почала приносити перші плоди земельна реформа. Більшість землевласників модернізували свої господарства, що дозволило збільшити їхню продуктивність і прибутковість. Заможне селянство сміливо виходило на ринок. Активно розвивалася промисловість у Верхній Сілезії, де швидко зростали нові міста Катовіце, Забже, Свентоховіце, пов'язані з металургійним виробництвом і гірництвом. У першій половині XIX ст. виробництво заліза зросло у шість разів, цинку ще більше, досягнувши 30 % світової виплавки. У середині 40-х років у Сілезії з'явилися перші залізничні колії. Поза Сілезією промисловість була незначною.

Поразка Листопадового повстання, вплив найбільш патріотичних елементів в еміграцію, розчарування у повстанських формах боротьби посилили **лояльні настрої** серед освіченої шляхти, аристократії і нечисленної інтелігенції. Політика онімечення примушувала шукати форм збереження польської присутності з допомогою розвитку польської мови, освіти, культури, підприємництва. Такі пошуки співпадали з ліберальною тенденцією, яка передбачала недопущення економічного і культурного відставання поляків від інших європейських народів, які ставали на шлях індустріалізації і демократизації. У зв'язку з цим ліберали пропонували легальну неполітичну працю в рамках господарського підприємництва, громадської діяльності на полі освіти, науки, культури, соціальної допомоги. Таку ліберальну програму легальної модернізації польського суспільства з часом почали називати **програмою органічної праці**. Корені програми сягали консервативних кіл польської шляхти, С. Сташіца і Ф.К. Друцького-

Любецького, еміграційного табору А. Чарторийського. У 1834 р. князь накреслив програму взаємодії еміграції та краю, в якій останньому відводилася роль збереження культурної традиції й економічних впливів у суспільстві. На початку 40-х років ці думки розвинув філософ *Август Цешковський* (1814-1894), підкреслюючи необхідність гармонійної взаємодії усіх соціальних сил суспільства за взірцем біологічного організму.

Найперше ліберальний табір “органічної праці” почав складатися у ВПК, де поляки найшвидше зіткнулися з конкуренцією німців у всіх галузях життя. Його програма стала важливим чинником об’єднання зусиль поляків і висунення громадських ініціатив. Уже 1835 р. група заможних землевласників заснувала у Гостині клуб під назвою *Казіно*. У ньому збиралися власники з кількох повітів для обговорення наболілих питань політики, господарювання, освіти. З часом клуб створив бібліотеку, публікував популярну літературу, надавав матеріальну допомогу для навчання польської молоді. Друкований орган клубу *Пшеводнік рольнічо-пшемислови* (Рільничо-промисловий довідник) набув значення фахового агрономічного видання для всієї Великопольщі. Подібні клуби незабаром виникли також у Рашкові, Шамотулах та інших містах ВПК. 1837 р. у Гнезно постало *Агрономічне товариство*, яке незабаром поширило свої відділення в інших районах.

Високу оцінку сучасників отримала активна громадська діяльність лікаря, колишнього учасника повстання 1830 р. *Кароля Марцінковського* (1800-1846), який повернувся до Познані і після відбуття терміну покарання розгорнув широку громадську й підприємницьку діяльність. У 1838 р. він створив акціонерну спілку, яка побудувала в Познані “польський дім” під назвою *Базар*, у якому містилися готель, торгові приміщення, майстерні, бібліотека та інші заклади культурного призначення. Марцінковського підтримали поміщицькі кола, католицький клір. Частина коштів з прибутків “Базару” йшла на цілі освіти і культури. У 1841 р. він заснував *Товариство наукової допомоги*, яке збирало кошти й організовувало навчання здібної польської молоді (стипендії отримали понад 1,1 тис. студентів). З допомогою Марцінковського розвинув діяльність і побудував у Познані фабрику металевих виробів один з небагатьох польських підприємців *Іполіт Цегельський* (1813-1868).

Важливу роль у культурному розвитку поляків у Пруссії відіграла меценатська діяльність польських аристократів. *Титус Дзялинський* (1796-1861) у своїй резиденції в Курніку біля Познані заснував бібліотеку з цінною колекцією книжок і рукописів, друкував твори польських авторів, сприяв розвитку наукових студій. Інший польський магнат – *Едвард Рачинський* (1786-1845) – на свої кошти відкрив у Познані публічну бібліотеку, підтримував польські видання. У 1840 р. він виступив на захист польської мови у ВПК, звернувся з листом до нового прусського короля Фрідріха Вільгельма IV, в якому доводив необхідність пом’якшення антипольського курсу прусського уряду. Було відновлено навчання польською мовою в гімназіях, відкрито кафедри слов’янських мов і літератур в університетах Берліна і Вроцлава. У Познані з’явилися польські книжкові магазини, де продавалися твори польських романтиків. Зросла кількість польських газет і часописів, у яких друкувалися польські автори з усіх земель. Після відмови уряду відкрити польський університет громадські організації надавали стипендії молоді для навчання в чужоземних університетах, а в 1841-1843 рр. організували в Познані цикли лекцій, які читалися польськими вченими з різних країн.

Усе це спричинило перетворення ВПК у центр польського національно-культурного життя і підприємництва. Тут готувалися і виховувалися кадри польської інтелігенції, яка відігравала помітну роль у піднесенні національної свідомості. Зростання патріотичних настроїв у ВПК продемонстрував конфлікт католицького костелу з прусською владою у 1838 р. Приводом конфлікту став виступ архієпископа *Марціна Дуніна* (1774-1842) у

справі віровизнання дітей з мішаних шлюбів, розлучень і обмеження діяльності костельних організацій. Коли влада ув'язнила архієпископа за цей виступ, польське суспільство солідарно виступило на його захист. Після звільнення з в'язниці його вітали як національного героя.

Польський національно-культурний рух у ВПК чинив позитивний вплив на зростання національної свідомості населення інших дільниць Пруссії, де проживало польське населення. У Сілезії активну просвітницьку діяльність продовжував вчитель Юзеф Льомпа, який організував і співпрацював з газетами *Дзеннік Гурношльонзкі* (Верхньосілезька газета) і *Гвяздка Цешинська* (Цешинська зірочка), гуртуючи навколо себе патріотів. Подібну діяльність в Помор'ї і на Мазурах розгорнули євангельські пастори *Кишиштоф Мронговіуш* (1764-1855), який навчав польської мови в Гданську, і *Густав Гізевіуш* (1810-1848) – вчитель польської мови та збирач мазурського фольклору (на честь обох їхніми іменами названо польські міста Мронгово і Гіжицько).

Поряд з цим, демократична еміграція не відмовилася від **планів піднесення повстання** на польських землях. Централізація ПДТ продовжувала будувати мережу таємних організацій, які повинні були провадити агітацію на користь революційних методів боротьби. У 1839 р. емісар Централізації *Валеріан Бреанський* (1805-1866) заснував таємний *Познанський комітет*, на чолі якого став К. Лібельт. Останній схилився до ліберально-демократичних поглядів і провадив на Познанщині помірковану агітацію, критикуючи прихильників “органічної праці”. З ряду причин термін повстання весь час відкладався. У середині 40-х років на Познанщині розпочала діяльність група радикальних демократів з Королівства Польського, яка наполягала на прискоренні повстання (Е. Дембовський). Ще 1842 р. частина радикальної молоді Познані виступила в опозиції до К. Лібельта. Друкар і видавець *Валенти Стефанський* (1813-1877) заснував таємний *Союз плебейів*, який об'єднав робітників, ремісників, гімназійну молодь і поширював гасла соціальної революції та егалітаризму. Наприкінці 1845 р., коли у познанських таємних організаціях тривав спір щодо дати повстання, Союз був розгромлений прусською поліцією. Однак радикальні елементи познанської конспірації вплинули на рішення Централізації ПДТ щодо прискорення строку повстання, яке було призначене на лютий 1846 р. Арешт діячів Познанського комітету (див. вище) зірвав план революційних дій у ВПК.

Революції 1848-1849 рр. У 1848-1849 рр. майже всю Європу охопили революційні рухи, що були проявом протесту проти залишків станового устрою і феодальних стосунків, панування абсолютистських порядків, які роз'єднували народи, перешкоджаючи їх самовизначенню. Більшість європейської громадськості зісимпатією ставилася до поляків, які виступали символом боротьби з деспотизмом і віджилими порядками. У січні 1848 р. революційні події відбулися на Сицилії, у лютому робітники і міщани Парижа скинули з трону Луї-Філіппа і проголосили республіку, у березні революція перекинулася на Відень і Берлін.

18 березня 1848 р. революційні події в Берліні усунули від влади старий уряд пруської аристократії й змусили короля Фрідріха Вільгельма IV пообіцяти скликати парламент і проголосити конституційні свободи. Політичні в'язні, в тому числі поляки, опинилися на свободі. Німецькі ліберали та демократи бачили у поляках союзників на випадок можливої інтервенції з боку Росії. Польський національний рух швидко віджив і набрав сили. 20 березня у Познані з ініціативи В. Стефанського був утворений *Національний комітет*, що складався з десяти осіб. У ньому були представлені дві політичні течії: поміркована, що передбачала автономію ВПК у межах Пруссії, і радикальна, налаштована на досягнення незалежності і об'єднання всіх польських земель в єдину державу. Комітет скерував делегацію на чолі з архієпископом *Леонам*

Пишуським (1789-1865) до короля, який пообіцяв “реорганізувати” ВПК в дусі поміркованих вимог поляків. Після повернення делегації з Берліна комітет прийняв нову назву – **Центральний національний комітет** (ЦНК) і спирався на численні комітети, що стихійно виникли у провінції ВПК і на Помор’ї та Мазурах. Фактично влада перейшла з рук прусської адміністрації до національних комітетів, які почали формувати збройні загони. ЦНК утворив Військовий відділ, яким доручив керувати Л. Мерославському. Швидко були створені збройні загони, що концентрувалися на кордоні з Росією (маючи на меті невдовзі перейти кордон і піднести повстання в Королівстві Польському).

Між тим прусський король за спиною своїх міністрів дав наказ командувачу прусських військ у ВПК припинити польський рух у провінції. 3 квітня було оголошено стан облоги у Познані. Щоб не допустити конфлікту, до міста прибув посланець уряду ліберальний генерал В. Віллісен, призначений комісаром у ВПК. Він обіцяв розширення автономії провінції взамін за роззброєння загонів. Переговори генерала в членами ЦНК викликали суперечки серед його членів. В останній момент радикальні члени ЦНК погодилися укласти угоду з прусським урядом, пам’ятаючи сумний досвід 1846 р. 11 квітня в *Ярославці* була підписана угода між ЦНК і В. Віллісеном, яка передбачала скорочення польських збройних загонів до 3 тис. чоловік та їхнє зосередження в чотирьох таборах (Ксьонж, Мілослав, Вжесня, Плешев), але залишала адміністрацію ВПК в руках поляків, вилучаючи з неї лише “німецькі” округи.

Угода викликала розчарування серед простого люду, який зголосився до збройних загонів. Щоб заспокоїти невдоволених, ЦНК обіцяв у майбутньому наділити землею усіх добровольців. Одночасно розпочалося розмежування провінції на “польську” і “німецьку” частини, яке призвело до обмеження терену ВПК кількома східними повітами. Армія приступила до “пацифікації” території (включно з Познанню), які відходили до німців. Їй допомагали озброєні німецькі колоністи, які тероризували польське населення. Зрів гострий конфлікт на ґрунті міжнаціональних стосунків.

25 квітня ЦНК під тиском поміркованих погодився на повне роззброєння. Однак радикали цього рішення не схвалили і вийшли з його складу. 29 квітня прусські війська напали на польський військовий табір в Ксьонжі і, незважаючи на відчайдушний збройний опір поляків, захопили його (з 1 тис. поляків близько 500 загинуло). У відповідь Л. Мерославський сконцентрував під *Мілославем* загони решти 3-х таборів і 30 квітня завдав поразки прусським військам. 2 травня під *Соколово* поляки успішно відбили атаки прусських військ. Однак далися взнаки значні втрати повстанців, величезна перевага прусської армії (під Мілославом поляки атакували прусаків з косами в руках) і зневіра у можливість перемоги. 6 травня Л. Мерославський зрікся командування польськими силами і незабаром вони капітулювали.

Короткотермінове **Познанське повстання** закінчилося поразкою. Пруський уряд скасував нововведення і повернув старі порядки. Наслідком повстання було зростання впливів лібералів, прихильників органічної праці, поширення патріотичних настроїв на нешляхетські верстви польського населення. Влітку 1848 р. група ліберальних політиків Познанщини заснувала легальне товариство *Ліга Польська*, яке передбачало “згуртування в єдиний осередок моральних і матеріальних сил (...) з метою явної легальної діяльності на користь польської національності”. До товариства ввійшли аристократи, шляхта, католицьке духовенство, міщани, ремісники, селяни. Незабаром організація налічувала разом з мережею місцевих організацій у ВПК, Сілезії, Помор’ї та на Мазурах понад 37 тис. членів. Вони збирали кошти для заснування бібліотек, видання польської літератури і часописів, просвітницької діяльності. Керував Лігою палкий прихильник органічної праці землевласник *Густав Потворовський* (1800-1860), який розчарувався у

збройних методах боротьби. Активна діяльність товариства була припинена прусською владою 1850 р.

Ще в травні 1848 р. у Пруссії були проведені вибори до загальнонімецького парламенту у Франкфурті на Майні. Поляки відповіли на вибори бойкотом. В умовах спаду революції єдиною трибуною для представлення польських інтересів залишився прусський парламент – ландтаг. У 1849 р. новий виборчий закон надавав переваги землевласникам. Польські послы до прусського ландтагу утворили *Польське коло*, яке одностайно виступало в польських справах, але дотримувалося консервативних позицій і солідаризувалося з німецькими юнкерами в соціальних питаннях. Натомість прогресивні земельні реформи, які скасували залишки феодальних стосунків на селі, були схвалені прусським ландтагом всупереч польським послам, голосами німецьких лібералів і демократів.

1848 рік мав значний резонанс в інших землях Пруссії, де проживали поляки. Від того часу спостерігається початок національного відродження поляків на цих теренах. Його спричинили посилене онімечення освіти і культури, діяльність нечисленної польської інтелігенції, впливи польського національного руху першої половини ХІХ ст. Відсутність польської шляхти надавала національному відродженню тут більш демократичного характеру. Польські селяни пробуджувалися і прагнули участі в політичному житті, відстоювали свої соціальні права. Під час розвитку революції навесні 1848 р. у Сілезії спостерігалися потужні демократичні рухи міщан і селян, які вимагали скасування феодальних пережитків, надання роботи і хліба. На ґрунті соціального незадоволення помітно зросли впливи польських просвітників Ю. Льомпи, Е. Смолки, Ю. Шафранека, котрі наголошували на польському характері населення Сілезії. Активна позиція мешканців Сілезії під час подій 1848-1849 рр. змусила прусський уряд погодитися із запровадженням польської мови в народних школах.

На Помор'ї та Мазурах у 1848 р. поширилася діяльність національних комітетів, а потім Ліги Польської, що сприяло виникненню тут польських часописів, розгортанню просвітницької діяльності в дусі демократичних ідей. Виникли т.зв. *Конституційні клуби*, в яких провадилися дискусії з гострополітичних питань. В окремих клубах виступали представники польської інтелігенції з Великопольщі, які переконували селян і міщан у єдності польської нації в різних землях. Так, у м. Щитне таку агітацію провадив видавець і друкар з Познанщини, учень В. Стефанського *Антоній Гонсіоровський* (пом. 1866).

Назagal події Весни Народів продемонстрували певний відхід шляхти й аристократії від цілей неодмінного відновлення об'єднаної Польської держави. Водночас на історичну арену все активніше виступали непривілейовані соціальні верстви, які поряд з політичними і соціальними вимогами переймалися патріотичними національними ідеями.

Галичина напередодні і під час Весни Народів

Польські шляхетські кола Галичини солідаризувалися з Листопадовим повстанням в Королівстві Польському; звідси до королівства прибуло кілька тисяч добровольців. Після поразки повстання на терені Галичини опинилися тисячі втікачів, які знайшли співчуття і матеріальну допомогу місцевих землевласників. Австрійський уряд вдався до репресій проти повстанців і співчуваючих, заарештувавши сотні патріотично налаштованих осіб. Повстання знову зблизило Австрію з Росією, реанімувало Священний союз. Канцлер Австрії князь К. Меттерніх був непримиренним ворогом будь-яких ліберальних ідей і територіальних змін в Європі. На з'їзді монархів у м. Мюнхенгрец 1833 р. були

підписані документи про австрійсько-російську співпрацю, які передбачали взаємну допомогу на випадок нового польського повстання.

Австрійська влада в Галичині представляла собою зразок бюрократично-поліційної держави, що ґрунтувалася на численній чиновницькій ієрархії, на вершині якої у Відні стояв канцлер К. Меттерніх. Адміністративний персонал складався переважно з німців і чехів, спроваджених сюди з інших частин імперії. Цензура не залишала місця для прояву нових ідей. Галицьке суспільство залишалося дуже полярним: з одного боку, купка аристократичних родин, які володіли величезними земельними латифундіями; з другого, величезна більшість безправного панщинного селянства (82 %). Придушене повинностями і податками селянське господарство занепадало. Часті стихійні лиха й епідемії сіяли голод і високу смертність. Особливо катастрофічним був неврожай, що тривав упродовж трьох років (1844-1846) і був викликаний проливними дощами, повеннями і картопляною пошестю. 1847 р. у Західній Галичині голод досягнув критичної межі, спричинивши випадки людожерства.

Стосунки на селі відрізнялися загостренням протистояння і соціальних конфліктів селян із землевласниками на ґрунті панщини та інших феодалських повинностей. Тільки деякі заможні землевласники з числа аристократії намагалися впроваджувати новачі в організацію власного господарства, вирощувати технічні культури, розвивати вівчарство, застосовувати сучасну агрокультуру. До таких належав князь *Леон Сапега* (1803-1878), всебічно освічена людина, учасник Листопадового повстання, під час якого він співпрацював з Ф.К. Друцьким-Любецьким, власник великих маєтків у Галичині. За його ініціативою і керівництвом 1839 р. було створене *Земельне кредитне товариство*, яке незабаром (1844) перетворилось у *Крайову (галицьку) ощадну касу*, що надавала кредити землевласникам, засновувала акціонерні спілки тощо. У 1845 р. князь ініціював створення й очолив культурно-освітнє *Галицьке господарське товариство*. Разом з групою ліберальних послів галицького сейму 1847 р. Л. Сапега виступив з проектом скасування панщини і наділення селян землею з відшкодуванням власників. Князь започаткував в Галичині політику “органічної праці”, яка не знайшла відголосу у більшості поміщиків.

У промисловому відношенні ситуація в Галичині не зазнала відчутних змін. Крім кількох цукроварень і горілчаних заводиків не виникло нових підприємств. 22 % вартості продукції галицької промисловості припадало на горілку.

Галицький становий сейм відігравав декоративну роль у політичному житті краю. Наприкінці 30-х років група ліберальних послів сейму, що ґуртувалася навколо князя Л. Сапеги, зробила спробу поживити діяльність цього органу. У 1842 р. граф *Казімеж Красицький* (1807-1882) представив у сеймі проект скасування панщини і передачі землі селянам за викуп. Але цей проект не здобув підтримки. Через рік ще один посол сейму землевласник *Тадеуш Васілевський* (1795-1850) запропонував замінити панщину грошовим чиншом. Цей проект теж не пройшов; сейм обмежився петицією до імператора з проханням створити комісію, яка б розробила засади можливої аграрної реформи. Селянська “рабація” 1846 р. поставила селянське питання в іншу площину, змусивши провести реформу зверху.

Ситуація ускладнювалася тим, що в Східній Галичині основну масу населення становило **руське (українське) селянство**. Австрійська адміністрація провадила тут політику, намагаючися підтримувати напруження між польською шляхтою і руським селянством. Місцева шляхта зневажливо ставилася до русинів, називаючи їх народом “хлопів і поетів”, підкреслюючи різницю між українцями греко-католиками і поляками-католиками. Австрійські власті докладали зусиль, щоб з русинського населення виворити особливу націю “рутенів”, яка була б вірною Габсбургам і у потрібний

момент протистояла польській шляхті, а також не ідентифікувала себе з українцями Наддніпрянщини. “Рутенство” стало синонімом австрофільської ідеології і політики, яка характеризувалася консерватизмом, клерикалізмом і угодництвом перед Віднем нечисленної верхівки греко-католицького духовенства. Разом з тим, проникнення до Галичини слов’янофільських ідей, польський національний рух вчинили глибокий вплив на нове покоління русинської духовної інтелігенції, яка дала поштовх національному відродженню галицьких русинів, поступовому усвідомленню своєї етнічної та культурної єдності з українським рухом в Наддніпрянщині, який набирив сили з кінця XVIII ст.

Після поразки Листопадового повстання Галичина перетворилася на один з важливих осередків змовницької діяльності поляків з метою **підготовки визвольного повстання**. Перші спроби підняти повстання на терені Галичини робилися ще у 1832-1833 рр. Тоді це намагалися вчинити емісари з еміграції В. Петкевич, Ю. Залівський (див. вище). Їхні спроби закінчилися невдачею. У 1833 р. один з товаришів Ю. Залівського *Кароль Борковський* (1802-1865) створив таємну карбонарську організацію *Союз друзів народу*, яка була зв’язана з європейськими карбонарями. Члени Союзу організували гуртки, які провадили патріотичну пропаганду, намагаючися поширювати її також на селян. Центром діяльності був Краків. Але австрійська поліція у 1834 р. розгромила Союз, а його керівників заарештувала. Решта віцілих членів перенесли діяльність до Львова, де її очолив адвокат *Францішек Смолька* (1810-1899).

У 1835 р. в Галичині з’явилися емісари еміграційної Молодої Польщі *Антоній Жабицький* (1818-1889), *Шимон Конарський* (1808-1839), брати *Богдан і Леон Залеський*. Порозумівшись з місцевими конспіраторами, зокрема Союзу друзів народу, вони утворили нову організацію *Об’єднання польського народу* (ОПН), яка ґрунтувалася на засадах еміграційної Молодої Польщі. ОПН проголошувала гасла свободи, рівності, братерства і всевладдя народу, які повинні реалізуватися у визволеній незалежній конституційній Польщі (в кордонах 1772 р.). Селянам обіцяли політичні права, скасування панщини і наділення землею. Об’єднання мало завданням створити мережу таємних філій, які б охопили Галичину, Познанщину, Королівство Польське, Литву й Україну. Керівництво здійснював Головний збір, на чолі якого стали Ф. Смолька і львівський адвокат *Теофіль Вісьньовський* (1805-1847). Ш. Конарський виїхав на Україну, де створював мережу таємних організацій, а поет *Густав Еренберг* (1818-1895, позашлюбний син російського царя Олександра І) – в Королівство Польське з такою ж місією. У Галичині ОПН утворила численні групки, в яких читали патріотичну літературу, громадили сили для підготовки повстання. Через гуртки ОПН пройшли у 30-х роках сотні молодих гімназистів, студентів, семінаристів, шляхти.

Незабаром у середовищі ОПН сформувалися дві течії. Група ліберальних членів робила наголос на пропаганді патріотизму і демократичних ідей. Більш радикальні діячі концентрували увагу на безпосередній підготовці повстання й агітації серед незаможних верств, в тому числі селянства. У 1837 р. суперечності призвели до розколу організації. Радикали вийшли з ОПН і утворили *Загальну конфедерацію польської нації* (ЗКПН). Її керівники Л. Залеський, Л. Кемпінський, С. Маліновський проголошували швидкий вибух повстання за участю селян. Улітку 1837 р. в районі Бохні змовники організували активну повстанську агітацію серед селян, яка супроводжувалася демонстраціями “братання” і спільними співами антишляхетських пісень. Це призвело до швидкого викриття й арешту членів конфедерації.

Головний збір ОПН залишився в руках лібералів і працював обережніше, обмежуючись освітньо-пропагандистською діяльністю. Численні гуртки ОПН увібрали в себе також частину русинської молоді, яка з ентузіазмом сприймала демократичні ідеї і з повагою ставилася до патріотизму поляків. Контакти з поляками пробуджували націо-

нальну свідомість русинів. До гуртка ОПН в греко-католицькій семінарії Львова належали молоді семінаристи *Маркіян Шашкевич* (1811-1843), *Іван Вагилевич* (1811-1866) та ін. Русини-українці виступили з пропозицією перейменувати ОПН на Об'єднання польського і руського народу. Однак її було відхилено Головним збором, більшість членів якого вважали русинів не окремою нацією, а складовою частиною польської політичної нації. Реальність Східної Галичини, де польські агітатори зустрічалися на селі переважно з селянами-русинами, змусили деяких з них провадити агітацію українською мовою. До таких належали члени ОПН *Каспер Цєнглевич* (1807-1886) та *Ігнацій Кульчицький*. К. Цєнглевич, українець за походженням, був автором українських поезій, учасником Листопадового повстання, який перейнявся симпатіями до галицького селянства і вважав, що польський визвольний рух розв'яже також справу звільнення селян. Він працював сільським ковалем на Золочівщині. Українською мовою склав *Інструкцію для вчителів сільського люду*, яка тлумачила селянам джерела гніту і вказувала шлях до визволення. Вважав, що воно прийде від демократичного польського національного руху, який виборює вільну Польщу для всіх народів. Арешт і судовий вирок – 20 років ув'язнення – перервали його діяльність.

На початку 40-х років австрійська поліція натрапила на слід ОПН і завдала ударів по його керівному осередку. Після кількарічного слідства перед судом стали 307 осіб, з яких 51 було засуджено до смертної кари, замінені невдовзі тривалими строками ув'язнення. Радикальному крилу галицького руху було завдано непоправного удару. Але він пробудив до політичного життя патріотичну молодь, незаможні верстви населення, які висловлювали чимраз більше незадоволення існуючими порядками. Водночас з'явилися усі ознаки національного **пробудження галицьких русинів-українців**. Ще на початку XIX ст. окремі представники української інтелігенції, переважно уніатські священики, виступили за самобутність і окремішність українського народу, який мав давню історичну й культурну традицію, що своїм корінням сягала Київської Русі. У 30-х роках, пройшовши школу польських таємних організацій, активну просвітницьку діяльність розгорнули студенти Львівського університету М. Шашкевич, Я. Головацький та І. Вагилевич, які відомі в літературі під назвою *Руська Трійця*. З їхніми іменами пов'язане відродження української мови та літератури, підготовка низки збірок українською мовою ("Син Русі", "Зоря", "Русалка Дністрова"), які стверджували існування єдиної руської нації, відмінної від російської та польської, рівноправної серед інших слов'янських націй. Вони наполягали на відновленні української історії, мови і культури, які зазнали перекручень і спотворень внаслідок чужоземних завоювань і гніту. Молоде покоління галицької української інтелігенції було змушене відстоювати право власного народу на культурну самобутність, відкидаючи асиміляторські прагнення як польських, так і російських великодержавників.

У середині 40-х років соціальне напруження в галицькому селі досягло високого ступеня. Неврожаї 1844-1846 рр., чутки про ймовірне скасування панщини збуджували настрої селян. Водночас польські патріоти громадились у маєтках, готуючись до загальнопольського повстання. Австрійські власті використали напружену атмосферу на селі, щоб скерувати селянський гнів проти шляхти-землевласників. Наслідком цього стало могутнє селянське повстання в лютому 1846 р., яке охопило шість повітів Західної Галичини і зірвало плановане польське повстання. Селянська "рабація" спричинила посилення ліберально-консервативних настроїв серед галицької польської шляхти, котра надалі перейнялася недовір'ям і зневагою до селянства, звинувачуючи його в антипатріотизмі.

Революція 1848 р. Повстання 1846 р. було лише передвісником революційних потрясінь, які охопили всю Європу в 1848 р. Поляки Галичини зустріли революцію, будучи знекровлені ударами, завданими селянським повстанням і репресіями 1846 р. 15 березня

1848 р. повстання у Відні повалило уряд К. Меттерніха, проголосило демократичні свободи і права населення, звільнило політв'язнів. У страху перед подальшим розвитком подій імператор Фердинанд I був змушений погодитися з усіма вимогами повсталіх і обіцяти запровадження парламенту та конституції. На звістку про події у Відні в Галичині проявили політичну активність усі освічені верстви. У Кракові та Львові в березні 1848 р. відбулися мирні маніфестації на підтримку оголошених свобод. Серед польських кіл зродилася ідея домогтися автономії Галичини в складі імперії. За ініціативою правників Ф. Смольки і *Флоріана Земляковського* (1817-1900) приступили до складання адресу на ім'я імператора, який містив вимоги від суспільства Галичини: зрівняння в правах станів і віровизнань, свободи слова і скликання сейму, запровадження польської мови в освіту й адміністрацію, скасування панщини і повинностей селян, визнання національних комітетів і рад, які почали створюватися. Його підписали 12 тис. осіб, в тому числі русини та євреї. Губернатор граф *Франц Стадіон* (1806-1853) прийняв польську делегацію і пообіцяв підтримати викладені вимоги. 6 квітня польська делегація представила свій адрес імператору у Відні. В останній момент члени делегації, дізнавшись про складну міжнародну обстановку і можливість війни з Росією, включили до адреси вимогу про підтримку незалежності Польщі, пов'язаної союзом з Австрією, і згоду на створення національного комітету.

Тим часом 14 квітня 1848 р. у Львові виникла *Центральна національна рада* (ЦНР), до якої увійшли як представники демократично-ліберальних кіл, так і консерватори. Вона почала створювати національну гвардію, налагодила зв'язок з місцевими радами. ЦНР звернулася до польських землевласників, щоб вони в день Пасхи (23 квітня) добровільно "дарували панщину" селянам. Окрему відозву було скеровано до русинів. Вона містила обіцянку рівних прав, залишаючи на боці справи мови, освіти, участі в адміністрації. Невдоволена ігноруванням прав русинів, група греко-католицьких священників собору св. Юра у Львові за підказкою губернатора Ф. Стадіона 19 квітня склала окремий адрес до імператора, в якому, завіряючи у своїй вірності трону, просила розширити права української мови й освіти в адміністрації, захистити від польського гніту. Через певний час в травні 1848 р. русини утворили у Львові *Головну руську раду* (ГРР), яка стала першою політичною організацією галицьких українців. ГРР почала видавати газету *Зоря Галицька*, яка стала її друкованим органом. ГРР очолив єпископ перемишльський *Г. Яхимович*. Документи ГРР стверджували єдність українського народу, розділеного державними кордонами, проголошували гасло "Будьмо народом!", а також відокремлення польських земель від історичної Галичини і об'єднання її з Буковиною та Закарпаттям в єдиному коронному краї в складі Австрії.

Самостійна політична програма русько-українського руху в Галичині стала несподіванкою для польських політиків, які вбачали у ній "австрійську інтригу" проти поляків і демократичних реформ. Польська ЦНР наприкінці травня створила з представників ополіяченої української шляхти та інтелігенції *Руський собор*, на чолі якого став К. Ценглевич. Він почав видання газети *Дневник Руський*, редагований І. Вагилевичем, через яку намагався скомпрометувати русинський рух як штучний витвір графа Ф. Стадіона і "святоюрської" партії. Незважаючи на це, українські селяни довіряли ГРР та йшли за її вказівками. Відбулося різке і тривале розмежування між обома народами Галичини, яке мало далекосяжні негативні наслідки.

Прагнучи вирвати ініціативу з рук поляків, губернатор Ф. Стадіон 22 квітня 1848 р. самостійним рішенням проголосив від імені імператора скасування від 15 травня панщини за винагороду в майбутньому землевласників з державних коштів. Віденський уряд незабаром затвердив це рішення. А через кілька тижнів Відень оголосив офіційний декрет імператора про **скасування панщини** з фальсифікованою датою 17 квітня.

Запевнивши селян у “добročинності” імператора, уряд почав концентрувати сили, щоб розправитися з польським рухом.

Перші спроби придушити рух були зроблені в Кракові. Тут виник *Національний комітет*, який почав створювати й озброювати загони національної гвардії. Невдовзі до Кракова прибули діячі еміграційного ПДТ, які увійшли до складу комітету і розгорнули підготовку до збройного повстання, координуючи дії з Л. Мерославським у Познані. Але наприкінці квітня австрійські власті міста заборонили виробництво зброї і поставили вимогу видалення з міста емігрантів. Рішення властей викликало в місті стихійні заворушення, з'явилися барикади. У відповідь на це австрійські війська 26 квітня піддали місто артилерійському бомбардуванню. Національний комітет капітулював і був розпущений, а емігранти змушені були виїхати з краю.

У Львові губернатор Ф. Стадіон не наважився розпустити ЦНР. Щоб обмежити її впливи, він вдався до створення т.зв. “прибічної ради” при губернаторі (байрат), до участі в якій залучив кількох польських аристократів і священників. Авторитет її був незначний. ЦНР мала безперечні переваги, гуртувала і координувала роботу локальних національних рад, створювала національну гвардію. Безцензурна преса обговорювала актуальні політичні проблеми, серед яких були справи майбутньої конституції та устрою імперії, вибори до австрійського парламенту, скасування панщини. У червні 1848 р. пройшли **вибори до загальноавстрійського парламенту** (рейхстагу), обіцяного імператором. Від Галичини і Буковини було обрано 96 депутатів, з них 37 русинів-українців (в тому числі 31 селянин – 17 поляків і 14 українців). У парламенті польські послы стали на боці опозиції, вимагаючи перебудови імперії і надання автономії Галичині. Селяни виступили проти шляхти, наполягаючи на скасуванні панщини без відшкодування, збереженні права користуватися громадськими лісами і пасовищами (сервітуту). Однак шляхетська більшість парламенту відкинула селянські вимоги. Українські послы поновили питання про відокремлення польських теренів від Галичини й утворення в складі Австрії єдиного коронного краю з сеймом і урядом. На підтримку цієї вимоги в парламенті було подано петицію, яку підписали близько 200 тис. осіб. Ще раніше, 9 червня 1848 р. ГРР скерувала до імператора петицію з вимогою поділу Галичини на українську та польську частини, і 19 червня того ж року Фердинанд I підписав розпорядження про утворення двох галицьких губерній, яке однак не було виконане через потужний опір польських консервативних сил, що в той час налагоджували співпрацю з монархією.

Слов'янський з'їзд. У період розвитку революції польські демократи наві'язали контакти з представниками інших слов'янських народів Австрійської імперії. Їх єднала тривога з приводу планів німців об'єднати всі німецькі держави, включно зі слов'янськими народами. Діячі чеського і хорватського національних рухів ще в квітні 1848 р. виступили з ініціативою провести в Празі з'їзд представників слов'янських народів імперії, щоб обговорити питання перебудови устрою монархії з метою забезпечення національних прав усіх слов'ян. Були розіслані запрошення до участі в з'їзді в Празі. З'їзд відкрився 2 червня 1848 р. у присутності 363 делегатів, у тому числі від ГРР і Руського собору. Поляки надіслали 70 делегатів, які представляли також Познанщину та еміграцію, сподіваючися знайти підтримку для своєї незалежницької програми. З'їзд відразу виявив розбіжності орієнтацій його учасників: чехи і південні слов'яни бачили в Росії союзника у протистоянні з німцями і турками; поляки вважали Росію головним ворогом Польщі; зіткнулися також інтереси лібералів і демократів, які по-різному бачили перспективи перебудови європейських порядків; нарешті, під час дискусій виник польсько-український спір за представництво від Галичини. Делегати з'їзду ухвалили розпливчастий *Маніфест до народів Європи*, в якому йшлося про право

слов'янських народів до самостійного життя; але з усіх народів вимога незалежності торкалася тільки Польщі, в той час як іншим пропонувалися зміни умов розвитку в існуючих імперіях. Передбачалося, що демократичні реформи будуть достатньою запорукою для відродження слов'янських народів. У польсько-українській секції з'їзду, яку очолив польський демократ К. Лібельт з Познанщини, українці поставили вимогу поділу Галичини на українську і польську частини. Це викликало заперечення з боку діячів польської ЦНР і Руського собору, які звинуватили делегатів ГРР у роз'єднанні демократичних сил. Тільки при посередництві чеха Ф. Палацького і росіянина М. Бакуніна було досягнуто згоди між представниками двох народів Галичини щодо необхідності повної політичної та мовно-культурної рівноправності поляків та українців. Робота з'їзду була перервана повстанням у Празі, яке розпочалося 12 червня. З'їзд встиг тільки окреслити ті проблеми, що об'єднували і поділяли слов'янські народи, які перебували у відмінних політичних умовах.

Восени 1848 р. монархічні сили імперії перейшли у наступ, придушивши повстання у Відні (жовтень 1848 р.). Командувач австрійських військ у Галичині генерал *В. Гаммерштайн* 1 листопада 1848 р., скориставшись з факту сутички солдат з національними гвардійцями у Львові, і дав наказ оточити місто. Це викликало протести і спорудження барикад. 7 листопада розпочалось артилерійське бомбардування Львова, під час якого загинуло близько 100 осіб. Магістрат підписав акт капітуляції. Було оголошено стан облоги, закрито всі видання, заборонено організації, видалено емігрантів. У грудні 1848 р. на престол зійшов новий імператор *Франц Йосиф*. У березні 1849 р. він розпустив австрійський парламент і дарував Конституцію, яка так і не увійшла в дію. Почалися арешти активних діячів революції. Було повернуто центральне управління з Відня.

Події революції не пройшли безслідно для Галичини. Вони пробудили до політичного життя незаможні верстви, підважили феодальні стосунки на селі, скасували повинності селян і, передавши їм частину землі, зміцнили український національний рух, який вперше виступив з цільною політичною програмою, що увійшла в конфлікт з польськими уявленнями про “історичну Польщу”.

Поляки і польська справа під час революцій 1848 – 1849 рр. в Європі

Революційні події в європейських країнах не могли не заторкнути польської справи. Усунення монархічних режимів відбувалося під гаслами свободи і демократії, визволення та об'єднання поневолених народів. Демократичні кола європейських країн з симпатією ставилися до поляків та їхніх зусиль у відбудові незалежності. На звістку про революції у Відні та Берліні тисячі польських емігрантів рушили на батьківщину. Але тут вони зустрілися з новою реальністю: серйозним соціально-політичним поділом польського суспільства, яке не відповідало ідеальній картині національної єдності. Незабаром вони були змушені знову шукати пристанища за кордоном.

Від початку революції польська еміграція робила спроби монтувати “єдиний центр” незалежницького руху, але зіткнулася з опором аристократично-шляхетських і радикально-демократичних кіл в польських землях, які брали на себе ініціативу розв'язання насамперед “життєвих” справ кожної частини колишньої Речі Посполитої. Князь А. Чарторийський був змушений звернути погляд на Італію, де починалася боротьба з Австрією за об'єднання країни. До Риму прибув А. Міцкевич і у березні 1848 р. підписав акт про створення польського легіону, який взяв участь у боях з австрійською армією за Тіроль. Після поразки від австрійців легіон був переведений до Риму, де взяв участь в обороні республіканського Риму від французьких військ. Після поразки італійців легіон

був розформований. Ще у грудні 1848 р. до Сицилії прибула група поляків на чолі з Л. Мерославським. Вони взяли участь у війні проти короля Неаполя, але, зазнавши поразки, виїхали до Франції. Невдачею закінчилася також участь поляків під командуванням генерала *Войцеха Хшановського* (1793-1861) у війні Королівства Сардинії з Австрією.

Навесні 1849 р. польська еміграція в Парижі почала видавати французькою мовою газету *La Tribune des Peuples* (Трибуна народів). Її редактором став А. Міцкевич, а до складу редколегії увійшли французькі, німецькі, італійські, іспанські та російські демократи. Газета повинна була зміцнити солідарність європейських народів у боротьбі за свободу, демократію і поступ. Вона відбивала ідеологію утопічного соціалізму, пропагувала побудову в Європі суспільства, в якому всі права належатимуть працюючим верствам робітників і селян. Сам А. Міцкевич вмістив у ній понад 90 статей. Восени 1849 р. видання було закрито французькою владою.

Навесні 1849 р. опір силам контрреволюції чинив лише Будапешт. **Угорська революція** в березні 1848 р. оголосила незалежність своєї країни від Відня. Уряд Л. Кошута прийняв сотні польських емігрантів і втікачів, які висловили бажання захищати угорську незалежність. Емісар Централізації ПДТ *Юзеф Висоцький* (1809-1873) створив польський легіон (близько 3 тис. вояків), який взяв участь у битвах з австрійськими військами. ПДТ планувало у випадку зміцнення Угорщини скерувати легіон до Галичини для піднесення там повстання. Незабаром до Будапешта прибув з Відня герой Листопадового повстання генерал Ю. Бем, який очолив одну з угорських армій і здобув важливі перемоги. Ще один польський генерал Г. Дембінський певний час був головнокомандувачем угорської армії. Однак в травні 1849 р. в Угорщині з'явилася велика російська армія під командуванням фельдмаршала І. Паскевича, яка була скерована Миколою I для розгрому угорської революції. У спеціальному зверненні до армії цар твердив, що посилає армію для придушення не тільки угорських повстанців, але й "польських бунтівників". Сили виявилися нерівними, й угорська армія у серпні 1849 р. капітулювала; рештки польського легіону знайшли притулок у Туреччині. Поляки також взяли чинну участь у повстаннях у Відні (жовтень 1848 р.), Дрездені (травень 1849 р.), Бадені (травень 1849 р.), Палатинаті (травень 1849 р.), які були придушені австрійськими і пруськими військами.

На міжнародній арені Австрія, Пруссія та Росія черговий раз зблизилися, подолавши розбіжності. З другої половини 1848 р. зростало втручання Росії у справи Австрії та Пруссії; Микола I радив своїм монархічним колегам швидше ліквідувати конституції і розправитися з демократами, пропонував допомогу в придушенні революції. З наступом контрреволюції змінювалося ставлення урядів Пруссії, Франції, Англії до поляків. Консолідація консервативно-монархічних сил, недостатній рівень свідомості ширших верств народу дозволили силам старого порядку придушити революційні виступи і зберегти монархічні порядки на континенті. Однак подих свободи, дух "Весни Народів", соціальні зміни, що відбулися під час революцій, не могли минутися без наслідків. Відбулося прискорення формування національних суспільств, в яких все відчутнішим ставав голос нових соціальних верств і політичних програм.

Польська суспільність у Російській імперії в 30 – 50-х роках XIX ст. Січневе повстання 1863 – 1864 рр.

Російське адміністрування. Після придушення Листопадового повстання в Королівстві Польському цар Микола I визнав недійсною Конституцію 1815 р., скасував сейм і польську армію, автономію королівства. Замість Конституції 26 лютого 1832 р.

було оголошено т.зв. *Органічний статут для Королівства Польського*, який передбачав автономію адміністративного управління, формальне збереження певних громадянських свобод і навіть можливість створення в майбутньому певного представницького органу. Насправді статут ніколи не був запроваджений у дію. Уся влада в королівстві була зосереджена в руках намісника, яким став “переможець Варшави” фельдмаршал І. Паскевич, за що отримав титул “князя варшавського”. При наміснику діяв уряд, Адміністративна рада, що складалася з російських чиновників і служив посередником між намісником і Петербургом. Цивільна адміністрація була обмежена до мінімуму, а частина її функцій передана командувачам військових гарнізонів. У 1833 р. намісник оголосив в королівстві **надзвичайний стан** строком на 25 років. Спочатку зберігався адміністративний поділ на воєводства, а 1837 р. запроваджено поділ на губернії.

Царат жорстоко розправився з учасниками повстання і населенням. На королівство було покладено контрибуцію в розмірі 20 млн. рублів і обов’язок утримування російської армії. Населення було зобов’язане постачати рекрутів до російської армії, служба яких тривала 25 років переважно на Кавказі і в Азії. Видатних керівників повстання (П. Висоцького, В. Немойовського та ін.) було заслано на каторгу до Сибіру. Смертні вироки “за державну зраду” отримали видатні польські емігранти – А. Чарторийський, Й. Лелевель, М. Мохнацький. У 1834 р. усе майно емігрантів і активних учасників повстання було конфісковане (2540 маєтків). Десятки тисяч рядових солдат були відправлені на безстрокову службу до російської армії. Цар наказав збудувати у Варшаві цитадель з постійним гарнізоном, який в будь-який момент міг піддати місто бомбардуванню. На терені королівства була розміщена 100-тисячна російська армія, побудовані фортеці в Модліні (Новогеоргієвськ), Дембліні (Івангород).

Політика царату в Королівстві Польському була скерована на поступову інтеграцію з іншими землями імперії та русифікацію. У перші роки після повстання були закриті усі польські вищі школи – варшавський і віленський університети, кременецький ліцей, а також ТДН. Натомість 1834 р. відкрито російський імператорський університет св. Володимира в Києві. Зібрання варшавського університету, ТДН, Пулавського маєтку Чарторийських перевезено до Петербурга і Москви. У 1839 р. справи шкільної освіти були передані у відання російського Міністерства освіти й у школах запроваджено російську мову як окремий предмет. Через два роки було поширено російську монетарну систему (рублі та копійки) і російський кримінальний кодекс. Польська мова збереглася у школах і адміністрації. Система реакції і жандармського терору, яка діяла в королівстві аж до Кримської війни, отримала в літературі назву “ночі Паскевича”.

Ще більш рішучими були заходи царату, спрямовані на **обмеження польських впливів на теренах Литви, Білорусі та України**. Поляки становили тут незначну частину населення, але були представлені найбільш освіченими верствами аристократії, шляхти, чиновників, інтелігенції. На Правобережній Україні з 5,2 млн. населення українських селян налічувалося 4,3 млн. (82 %), польської шляхти 410 тис. (7,8 %), євреїв 457 тис. (8,8 %). У результаті спеціальних заходів царату 3 тис. маєтків польської шляхти були конфісковані і передані російським власникам. Але цього виявилось замало, оскільки безземельна і малоземельна шляхта становила найбільш сприятливий елемент для революційно-патріотичної агітації. Царські чиновники провели тут ревізію шляхетських титулів, внаслідок якої з 410 тис. польської шляхти 340 тис. (83 %) були позбавлені шляхетства та привілеїв, і прирівняні до селян. Усі польські школи і католицькі монастирі були закриті. 1839 р. ліквідовано греко-католицьку церкву в українських землях, а всіх уніатів змусили перейти у православ’я.

Разом з тим, царат, залишивши в руках великих землевласників маєтки і владу над кріпосним селянством, зберігши станові привілеї (звільнення від податків, служби в

армії, участь у шляхетських зборах, право займати адміністративні посади тощо), схилив їх до співпраці

Після Листопадового повстання Королівство Польське залишалося аграрним краєм, в якому більшість земель належала великим землевласникам-поміщикам. В умовах суворого поліційно-бюрократичного режиму польські землевласники мали можливість спрямовувати свої зусилля на **модернізацію сільського виробництва**. Позитивні зміни відбувалися повільно, шляхом розширення фільварків за рахунок виселення селян. Ареал землі, що перебував у селянському користуванні, від початку XIX ст. до 1846 р. зменшився майже на 1 млн. моргів. Тільки незначна частина землевласників переводила селян на грошовий чинш, основна ж маса використовувала панщинну працю. Одним з ініціаторів модернізації аграрних стосунків у 40-х роках виступив граф *Анджей Замойський* (1800-1874), який у своїх величезних володіннях (ординації) запровадив заміну панщини грошовим чиншом, почав гуртувати навколо себе поміщиків з цілого королівства. Вони збиралися на неофіційні з'їзди в *Клементові*, обговорювали проблеми вдосконалення сільськогосподарського виробництва, заміни панщини грошовим чиншом і надання селянам землі. За ініціативою А. Замойського у 1842 р. почав виходити часопис *Рочнікі господарства Крайового* (Щорічник крайового господарства). Авторитет графа зріс. Його погляди значною мірою збігалися з ідеями прихильників "органічної праці". Він стверджував, що незалежність вдасться досягти лише за допомогою "такого сильного розвитку внутрішнього організму, щоб колись Польща власною вагою, як достиглий плід, відпала від російського великого дерева".

Проте модернізаційні ідеї А. Замойського не завжди зустрічали розуміння польських землевласників і шляхти. Значна частина їх вважала, що новації загрожують традиційним національним цінностям, шляхетській традиції. Поширювалися думки, що новочасна "західна цивілізація" приречена на занепад, який призведе до "розчинення" поляків у російському "морі". У 1841 р. консервативний публіцист і письменник *Генрик Жевуський* (1791-1866) опублікував твір *Звичаєва мішанина*, в якому показав процес розкладу і деградації шляхетського стану. Подібні ідеї розвивав також відомий письменник *Юзеф Ігнацій Крашевський* (1812-1887). У повісті *Хвороби віку* (1856) він образно змалював західний "бездушний матеріалізм", який нібито знищує національну самобутність. Незважаючи на жорстокий гніт, національна свідомість шляхти залишалася на високому рівні.

Селяни надалі перебували в залежності від пана, сплачували податки, відбували панщину і виконували численні інші повинності. У 1846 р. селянські заворушення у Галичині ("рабація") змусили російське самодержавство вдатися до кроків з метою заспокоєння селянства, а заодно й протиставлення його шляхті. У червні 1846 р. цар Микола I підписав указ про повинності селян в Королівстві Польському. Указ забороняв згін селян із землі за умови виконання ними повинностей, а також запровадження нових повинностей селян. Селяни отримали право скаржитися на пана до царської адміністрації. Останнє призвело до зростання активності селян і прискорення їх переводу на грошовий чинш. Споры між селянами і поміщиками за землю, повинності і сервітути набули масового характеру. Доки вони тривали, селяни припиняли виконання повинностей. Справа проведення земельної реформи ставала неминучою. Питання полягало лише в тому, хто б її проводив: уряд чи польські патріоти?

Російська влада королівства намагалася продовжувати **програму індустріалізації**, розпочату Ф.К. Друцьким-Любецьким. У 1833 р. розвиток гірництва і металургії взяв під свій контроль Банк Польський. За допомогою нових інвестицій було побудовано нові металургійні підприємства, засновані на сучасних технологіях (Гута Банкова в Домброві). Однак через махінації прибутки з цих підприємств йшли орендарям.

Розвиток промисловості стримувався малопродуктивною працею панщинних селян з державних володінь. У 40-х роках криза охопила важку промисловість у зв'язку з недорозвиненістю внутрішнього ринку. Натомість успішно розвивалися гірництво і металургія, чому сприяла Кримська війна 1853-1856 рр. Видобуток вугілля у 1855-1864 рр. зріс з 70 до 225 тис. тонн. Швидко розбудовувалося машинобудування, центром якого була Варшава. Тут діяло кілька фабрик з виробництва парових двигунів, устаткування цукроварень і сільськогосподарських машин. Новою галуззю промисловості, яка швидко розвивалася, було виробництво устаткування для цукроварень. Першу невелику цукроварню заснували в Гузові 1826 р. Через 20 років в Королівстві налічувалося вже 27 цукроварень, а в 1854 р. – 54. Виробництво цукру зросло у 1846 – 1860 рр. приблизно в 13 разів. Майже всі цукрові заводи перейшли на використання парових двигунів.

У 40-х роках почалося будівництво залізниць. Перша лінія Варшава-Відень була відкрита 1848 р. Тоді ж у Варшаві була заснована *Спілка парового судноплавства*, ініціатором якої був А. Замойський. Спілка здобула урядовий привілей на перевіз товарів і пасажирів по Віслі.

Відразу після повстання царський уряд запровадив високі мита на експортовані товари і вироби з королівства до Росії. Найбільших втрат зазнали виробники сукна. Це призвело до швидкого перенесення значної кількості ткацьких верстатів до Білостоцького округу, який відносився до Росії. У короткий термін виник новий *Білостоцький текстильний округ*. Лодзинські ткачі перебудувалися на виробництво більш дешевої бавовняної тканини. Ситуація поліпшилася, коли 1851 р. митний бар'єр між королівством і Росією було скасовано і текстильні вироби широкою рікою потекли на російський ринок. Ця подія збіглася з іншою: 1854 р. на текстильних фабриках Гейера і Шайблера в Лодзі вперше було застосовано механічні верстати. Вартість виробленої продукції за п'ять років зросла втричі. До середини ХІХ ст. текстильні підприємства королівства виробляли значно більше тканин, ніж усі інші землі колишньої Речі Посполитої.

Індустріалізація повільно, але неухильно змінювала **соціальну структуру суспільства**. Землевласники (поміщики) і землекористувачі (селяни) надалі складали основну масу населення королівства. Шляхта залишалася носієм усіх головних прав і привілеїв. Але російське самодержавство робило все можливе, щоб обмежити приналежність малоземельної і безземельної шляхти до привілейованого стану. Невдовзі після Листопадового повстання за взірцем імперії було утворено *Герольдію Королівства Польського*, яка позбавила шляхетства велику частку безземельної шляхти. Подібні процеси відбувались в Україні, Білорусі і Литві (див. вище). Проте станові привілеї шляхти в Росії зберігалися аж до 1917 р.

Процеси диференціації селянства, притік безземельних селян до міст спричинили формування нової соціальної верстви – *вільнонайманих робітників*. Ця верства складалася не лише з селян, а й зубожілих ремісників, міського плебсу. Соціальний статус верстви, яка пізніше отримала назву “робітники”, формувалася повільно, зберігаючи впродовж тривалого часу ремісничі означення “челядник”, “виробник”, “робітник” тощо. Загалом кількість робітників різних категорій, зайнятих у виробництві на засадах вільного найму, протягом 30 – 50-х рр. зросла в 1,5 раза і досягла 75 тис. осіб. Особливу групу найманих робітників склали різного роду слуги: лакеї, покоївки, охоронці, швейцари, візники тощо. Ця група становила дещо більшу частку населення, ніж вільнонаймані робітники промисловості. Тільки у Варшаві на початку 80-х років вона перевищила 50 тис. осіб. Усвідомлення приналежності до однієї верстви тоді ще не було властиве цим соціальним шарам. Окрему соціальну позицію займали маргінали (люмпен

пролетаріат за пізнішим окресленням). Кількість безробітних, людей без окреслених занять, жебраків зростала пропорційно збільшенню населення міст. У Варшаві, Лодзі та інших більших містах у середині століття вони нараховували від 1 до 3 тис. осіб. Правове становище їх було невизначеним, тому влада переслідувала їх за жебрацтво. До цієї категорії входили також різного роду кримінальні елементи, які жили з крадіжок і пограбувань. Численні джерела згадують також про значний розвиток проституції у великих містах.

Новою соціальною верствою, яка швидко формувалася в середині століття, була *буржуазія*: банкіри, підприємці, торговці. Перший капітал походив з поставок для армії, посередницьких операцій, банківських кредитів. Індустріальний розвиток окремих регіонів (Варшава, Лодзь, Домброва, Білосток) спричинив появу підприємців, які швидко нагромадили початковий капітал на відкупі державних кредитів, посередництві і збиранні податків. Буржуазія формувалася переважно з іноземців (німців, французів, євреїв); станова традиція стримувала більшість заможної польської шляхти від участі у фінансових операціях або підприємницькій діяльності.

У XIX ст. сформувалась особлива соціальна верства, яка отримала назву *інтелігенції*. До неї відносять тих осіб, які жили з розумової праці: духовенство, службовці державної адміністрації, вчителі, офіцери, управителі маєтків, мануфактур, вчені, інженери, лікарі, правники, митці, актори, письменники, або група осіб, яких називали людьми “вільних професій”. Чисельність цієї соціальної верстви в першій половині XIX ст. неухильно зростала, а її вплив на суспільну свідомість ставав усе відчутнішим. Літературна, мистецька, наукова праця із збільшенням кількості друкованих видань і преси перетворювалась з аматорської у професійну діяльність. Світська інтелігенція у Королівстві Польському на середину століття налічувала 10-12 тис. осіб, переважно шляхетського походження.

З розвитком процесів індустріалізації зростала роль міст. На середину століття у понад 400 містах королівства проживало 24 % населення. Проте абсолютна більшість міст не мала більше 5 тис. мешканців. З більших міст Варшава мала понад 200 тис. населення, Лодзь – 30 тис. Вони були центрами політичного, інтелектуального і культурного життя. Якщо на селі населення було етнічно одноманітним, то місто зосереджувало більш різноманітні етнічні елементи: від традиційно осілих тут євреїв до росіян, німців, французів, англійців та представників інших національностей. Усе це створювало особливу атмосферу, відмінну від сільської.

Серед польських освічених верств продовжувало побутувати переконання, що міста і промисловість не чинять вирішального впливу на розвиток країни. Коливання кон'юнктури, фінансові афери, банкрутства не викликали довір'я. Буржуазія і бюрократія не користувалися симпатією шляхетсько-інтелігентських верств, насамперед через чужоземне походження, а також у зв'язку з негативними проявами індустріалізму, які можна було спостерігати на Заході Європи. Переважали погляди, що Польща повинна залишитися аграрним краєм з домінацією шляхти і поміщиків.

Поразка Листопадового повстання не знищила патріотичного духу свідомих поляків. Репресії царату на певний час загальмували радикальний **національний рух**. У 30-х роках невеликі таємні організації діяли в багатьох місцях королівства. З еміграції прибували емісари ПДТ з метою відбудови нелегальної діяльності і підготовки повстання. У 1836 р. поет і публіцист Г. Еренберг заснував у Варшаві осередок *Об'єднання (конфедерації) польського народу* і провадив агітаційну роботу серед молоді, яка збиралася в будинку парафії Святого Хреста (тому їх називали “свентокжижцями”). Уже наступного року організація була розгромлена царською поліцією. Така ж участь спіткала й інші таємні організації.

У 1835 р. в Україні і Литві розгорнув діяльність емісар Молодої Польщі Ш. Конарський – один з головних організаторів Конфедерації польського народу. Йому вдалося розбудувати розгалужену мережу таємних організацій на Волині і в Литві, яка налічувала понад 3 тис. членів. Він установив контакти з групою російських офіцерів, які дотримувалися поглядів декабристів. У 1838 р. Ш. Конарський був заарештований і невдовзі розстріляний царською владою. Поліція викрила і суворо покарала багатьох змовників, що відштовхнуло польську шляхту від стосунків з еміграцією.

У 1840 р. емісар ПДТ *Вінцентій Мазуркевич* (1813-1887) утворив таємну організацію *Союз польської нації*, яка охопила впливом конспіраційні гуртки в кількох містах Королівства Польського. До Союзу належало кілька знаних польських учених і публіцистів, серед яких виділялися Г. Каменський і Е. Дембовський. Обидва друкували чимало статей і брошур у закордонних виданнях ПДТ, наголошуючи на потребі залучення селян до національної боротьби (див. вище). У 1843 р. організація була послаблена арештами, і це зміцнило в ній радикальне крило, яке прагнуло піднести “народну революцію”. Е. Дембовський нав’язав контакти зі священником *Петром Сцегенним* на Люблінщині, який провадив агітацію серед селян і незаможних верств у дусі ідей християнського соціалізму й уклав кілька брошур, які читав і поширював серед селян. Найбільш відомі були *Золота книжечка або історія роду польського* і *Лист Папи Григорія до селян і ремісників, присланий з Риму*. Обидва документи поширювали у рукописі добрані священником агітатори. Вони закликали селян і бідніші верстви до “війни проти панів і царів” за здобуття землі і свободи. За революційні дії селянам обіцяли відпущення гріхів і благословення. П. Сцегенному вдалося створити розгалужену організацію *Селянський союз*, яка діяла в районі Любліна і Кельц. На осінь 1844 р. вона готувала повстання. Але розширення організації призвело до арешту засновника, а згодом інших учасників союзу. Керівника було засуджено до смертної кари, яку замінено безтерміновою каторгою в Сибіру (у 1871 р. вже старим він повернувся до Любліна).

У 1846-1848 рр. польські таємні організації в Королівстві Польському, Україні й Литві не виявили великої активності. Причиною цього були жорстокі репресії царату проти польського національного руху, а також будь-яких проявів вільнолюбної думки серед росіян, українців, литовців та інших народів імперії. Польський національний рух вчинив поважний вплив на **зародження українських визвольних змагань**. Особливий відгомін в Україні мали ідеї “народного визволення”, які поширювали емісари ПДТ. У таємних організаціях Конфедерації польського народу, створюваних Ш. Конарським в Україні, брали участь також українці. Так, у організації КПН Київського університету працювали українці Чорний, Корсак, Неміра та ін. Тут вони знайомилися з творами А. Міцкевича, С. Гошинського, агітаційною літературою польської демократичної еміграції. Розгром КПН призвів до виняткового рішення – закриття у 1840 р. строком на один рік Київського університету і виключення всіх його студентів без права поновлення. Наприкінці 1845 р. виникла перша українська політична організація – *Товариство Кирила і Мефодія*, створена діячами українського національного руху *М. Костомаровим*, *М. Гулаком*, *В. Білозерським*, *Т. Шевченком* та ін. Вони розробили першу політичну програму українського руху – *Книгу буття українського народу*, яка передбачала рівноправність українців серед інших слов’янських народів, була складена під значним впливом творів А. Міцкевича й польських романтиків.

Після придушення революції 1848-1849 рр. в Європі знову запанували абсолютистські порядки. Наступ реакції ускладнив становище польської еміграції. Групи поляків були змушені залишити Францію і виїхати до Туреччини, Англії, США. Проте російська експансія в басейні Чорного моря призвела до військового конфлікту з

Туреччиною, в якому Англія і Франція стали на боці останньої, що підвищило шанси польських емігрантів, зродило надії на розгром Росії і відновлення незалежності Королівства Польського. Під час Кримської війни 1853-1856 рр. польські емісари їздили до Стамбула з метою створення польського легіону при турецькій армії. Агент Готелю Лямбер М. Чайковський (Мегмед Садик-паша) утворив полк султанських козаків у турецькій армії. До Стамбулу виїхав А. Міцкевич, щоб прискорити формування польських збройних сил, однак незабаром захворів і помер. Зусилля польської еміграції виявилися марними. Англія, Франція й Австрія переслідували власні інтереси на Балканах і не збиралися втручатись у справи Росії. Під час роботи Паризького мирового конгресу (березень 1856 р.) польська справа не підносилась.

Тим часом **Кримська війна** наочно показала політичну, військову й економічну відсталість Росії. У березні 1855 р. помер цар Микола I, на трон зійшов його наступник – *Олександр II* (1818-1881). Невдала війна і дипломатична поразка Росії на Паризькому конгресі, який обмежив її експансію на Балкани і в районі Чорного моря, змусили царя шукати шляхів зміни ситуації в імперії. Правлячі кола Росії зрозуміли потребу проведення зверху певних суспільно-політичних і соціально-економічних реформ, котрі б, не порушуючи абсолютизму та його соціальної опори, дали змогу модернізувати імперію. Реформи готувалися протягом тривалого часу і проводилися поступово у 60-70-х роках XIX ст. Найголовнішою з них стала земельна реформа 1861 р., яка скасувала панщину і наділила селян землею, яку вони обробляли.

Новий цар дав обіцянки “лібералізувати” суспільні відносини в Росії. Він зробив кілька прихильних жестів щодо поляків: скасував воєнний стан в королівстві, оголосив амністію політичним в'язням, на місце померлого І. Паскевича новим намісником призначив більш поміркованого військового князя М. Горчакова (1793-1861). У травні 1856 р. Олександр II прибув до Варшави, де його вітала польська аристократія. Однак цар не прийняв “розкритих обіймів” і охолодив надії поляків, відмовившись розширити автономію королівства і співпрацювати з польською аристократією; він наголосив, що єдиним шляхом для Польщі є подальше зближення з Росією. Широко відомими стали його слова, звернені до поляків: “Жодних мрій, панове, жодних мрій!”

І все ж ліберальні кроки царя зродили серед частини польської громадськості надії на поступове розширення автономних прав королівства і поліпшення становища поляків. Група молодих інтелігентів, яка сформувалася навколо службовця адміністрації королівства *Едварда Юргенса* (1824-1863), почала активно пропагувати погляди, що проведення земельної реформи, розвиток підприємництва, поширення освіти, запровадження самоврядування підготує ґрунт для відновлення незалежності Польщі. Учасників групи іронічно називали *мілленерами* (від лат. “mille” – тисяча; стільки років нібито потрібно для реалізації програми групи). Але їхні погляди були підтримані впливовими колами банкірів, підприємців, інтелігенції, які прагнули здобути вплив у політичному житті. Зусилля у **пропаганді ліберальних гасел** органічної праці підтримав великий підприємець і банкір *Леопольд Кроненберг* (1812-1878). У 1859 р. він купив *Газету щоденну* (Щоденну газету) і передав її “мілленерам” для пропаганди їхніх поглядів. Поряд з гаслами органічної праці газета порушувала також питання рівноправності євреїв, які залишалися поза рамками громадського життя, вважалися людьми “другого гатунку”. До “мілленерів” належали здебільшого особи, які набули досвіду в таємних організаціях і розчарувалися у змовницькій діяльності. Одна з провідних публіцисток “мілленерів” і перших польських феміністок письменниця й педагог *Нарциза Жміховська* (1819-1879) у відповідь на заклики радикалів до негайного повстання писала: “Кожна конспірація втягувала молодь, не провадила легальної пропаганди, не викликала подій, а закінчувалася викриттям, зрадою, слідчою комісією і

вивезенням на Сибір". Тому свої надії "мілленери" пов'язували з ліберальними реформами в Росії.

Зasad органічної праці дотримувався також табір ліберальної шляхти і землевласників, серед яких провідну роль відігравав А. Замойський. У 1858 р. він отримав дозвіл на створення *Рільничого товариства*, яке зайнялося запровадженням нових земельних стосунків на селі. Незабаром товариство об'єднувало 4 тис. членів, переважно землевласників. Вони пропагували засоби піднесення сільського господарства, обговорювали шляхи розв'язання селянського питання. На початку 60-х років члени товариства запропонували провести у королівстві земельну реформу і наділити селян землею, але царський уряд зволікав з розглядом цієї пропозиції, посиляючися на необхідність проведення реформи в Росії.

Прихильником співпраці з Росією виступав в королівстві маркграф *А. Вельопольський*, який ще від часу революції 1848-1849 рр. шукав порозуміння з російським самодержавством, вважаючи, що ідеї панславізму є достатньою запорукою для відбудови в майбутньому автономії Королівства Польського. Добре знаючи патріотичні настрої польської шляхти та інтелігенції, він переконував царську адміністрацію в необхідності політичного розв'язання польського питання згори.

Певна лібералізація суспільно-політичного життя в Росії після Кримської війни активізувала **радикальні кола інтелігенції**, яка вимагала не тільки земельної реформи, а й усунення самодержавства та встановлення конституційних порядків. Російські радикальні демократи на зламі 50-60-х років плекали плани повалення царату з допомогою селянського повстання. Російські ліберали і демократи з симпатією ставилися до поляків, пропонували їм співробітництво в справі повалення самодержавства. Від 1855 р. російський політичний емігрант *Олександр Герцен* (1812-1870) почав видавати у Лондоні часопис *Колокол*, на сторінках якого пропагував ідеї російсько-польського революційного союзу в ім'я повалення російського абсолютизму. Після 1848 р. Централізація ПДТ переїхала до Англії і тут нав'язала контакти з О. Герценом, а також з демократичною еміграцією з інших європейських країн. Однак впливи ПДТ і зв'язки еміграції з краєм поступово втрачалися.

Наприкінці 50-х років посилювся рух італійців, німців за об'єднання, спостерігалися кризові явища в Австрії, зростали суперечності Англії, Франції, Австрії і Росії, інтереси яких зіткнулися на Балканах. Це зроджувало надію на можливість європейської війни і зміни кордонів. У цих умовах з ініціативою згуртування радикальних сил у краю для піднесення повстання виступив невтомний революціонер Л. Мерославський. 29 листопада 1858 р. він виголосив у Парижі промову з нагоди річниці Листопадового повстання, в якій закликав розпочати повстання до проведення царом земельної реформи, щоб використати незадоволення селянства. Він вважав, що повстання повинно охопити також землі Литви, Білорусі й України. У 1859 р. Л. Мерославському вдалося нав'язати контакти з таємними організаціями у королівстві.

Польські таємні організації в Росії особливо активно виникали після Кримської війни. Благодатним ґрунтом для них були університети Києва, Москви, Петербурга та інших міст. Польська шляхетська молодь з королівства, Литви, Білорусі та Україні масово навчалася в російських університетах, створюючи тут напівлегальні й таємні гуртки національно-визвольного характеру. Їхні члени читали і поширювали заборонену літературу, влаштовували відзначення патріотичних річниць. Ще на початку 1850 р. в Харківському університеті виникло таємне товариство, до складу якого входили польські, українські та російські студенти, які керувалися гаслом О. Герцена про скинення самодержавства і встановлення демократичної республіки з допомогою селянського "заколоту". Майбутню Польщу вони бачили незалежною республікою, але

без земель України та Білорусі. Наприкінці 1856 р. в Київському університеті виник таємний гурток *Пуристів* (від лат. “purus” – чистий, простий), у складі якого було близько 20 польських та українських студентів (В. Милович, Я. Зеленський, Я. Веселовський, В. Антонович та ін.). Гуртківці ставили за мету зблизитися з народом, щоб вести серед нього демократичну пропаганду. На початку 1857 р. різні таємні товариства Київського університету об'єдналися в *Трійницький союз* (від організаційної побудови на засадах “трійок”), організаторами якого виступили *Володимир Антонович* (1830-1908), *Леон Головацький* (1834-1907) і *Володимир Милович*. Союз обстоював засади земельної реформи, повалення самодержавства, запровадження конституційного устрою, здобуття незалежності Польщі. Незабаром він налагодив зв'язки з подібними організаціями в інших університетах Росії. Пропагандистська робота серед українського селянства призвела до розколу багатьох польських таємних організацій в Україні. Зіткнувшись з негативною реакцією селянства на ідею відновлення Речі Посполитої, частина діячів польських організацій зірвала з польським рухом й причинилася до формування національної свідомості українського селянства (В. Антонович, Т. Рильський).

Того ж 1857 р. молодий польський офіцер *Зигмунт Сераковський* (1827-1863) заснував у Петербурзі таємну офіцерську організацію, яка нав'язала контакти з російськими і польськими таємними гуртками, котрі виступали за повалення царату і підтримували ідею незалежності Польщі. До організації належали польські патріоти молоді офіцери російської армії *Ярослав Домбровський* (1836-1871), *Зигмунт Падлевський* (1835-1863) та ін. Вони брали активну участь у підготовці загальноросійського повстання, яке повинно було повалити самодержавство і здобути незалежність для Польщі.

Патріотичний рух. У 1858 р. виникли таємні організації в середовищі варшавських студентів, які ініціював студент з Києва *Нарциз Янковський* (1827-1910), член “Трійницького союзу”. Наприкінці 1859 р. за вказівкою Л. Мерославського варшавські змовники утворили таємний комітет, який поставив завдання практичної підготовки повстання. На чолі комітету став *Ян Франковський*, який виконував розпорядження Л. Мерославського з Парижу, нав'язав стосунки з польськими таємними організаціями в Росії, Австрії і Пруссії. Користаючи з певного послаблення царського режиму в королівстві, варшавський таємний комітет у червні 1860 р. влаштував у Варшаві першу патріотичну маніфестацію під час поховання вдови героя Листопадового повстання генерала Ю. Совінського. У ній взяли участь кілька тисяч чоловік, звучали патріотичні промови. Восени 1860 р. маніфестації набули значного політичного резонансу. У жовтні 1860 р., коли у Варшаві проходила зустріч імператорів Росії, Австрії та Пруссії, таємний комітет організував нові патріотичні демонстрації. 29 листопада 1860 р., у річницю Листопадового повстання, відбулася перша маніфестація відверто політичного характеру: перед костелом Кармелітів у Варшаві натовп проспівав польські гімни “Ще не вмерла Польща” і “Боже, що з Польщею”. Таємний комітет почав поширювати у Варшаві та інших містах листівки, які закликали до згуртування патріотичних сил. Ці дії були підтримані міським населенням, інтелігенцією, ремісниками. У провінції відбувалися дрібні сутички з владою з приводу висок непольською мовою.

Організуючи маніфестації, радикали прагнули чинити тиск на ліберальні кола, змушуючи їх зайняти більш активну позицію щодо царату. Наприкінці лютого 1861 р. пройшов з'їзд Рільничого товариства, на якому було схвалено рішення про проведення земельної реформи з викупом селянських повинностей. Одночасно радикали організували демонстрацію на честь річниці битви під Гроховом, яка повинна була схилити лібералів до подання цареві адреси з вимогами розширення польської автономії. Однак царські жандарми розігнали мирну демонстрацію, що рухалася до ринку Старого Міста

у Варшаві. Через два дні (27 лютого) значно чисельніша маніфестація поляків була розігнана з використанням вогнепальної зброї. П'яťох маніфестантів було вбито і багатьох поранено. Це викликало загальне обурення суспільства, зростання радикальних настроїв. Похорони забитих перетворились у грандіозні патріотичні демонстрації, які налякали намісника М. Горчакова.

У цій ситуації за ініціативою Л. Кроненберга була терміново створена *Міська Делегація*, до якої увійшли підприємці, духовенство – разом 14 осіб. У відповідь на її обіцянку зберегти порядок у Варшаві намісник відкликав військо звідти. З участю Міської Делегації Рільниче товариство підготувало адрес до царя. Він містив загальні положення про “недолю краю” і вимоги запровадження “засад, що впливають з духа нації”. Олександр II погодився на певні поступки. Спеціальним указом він поновив діяльність Комісії віровизнань і публічної освіти, директором якої було призначено маркграфа А. Вельопольського. Цар обіцяв створити дорадчу Державну раду, а також місцеві виборні ради. Однак ці поступки не задовільнили ані лібералів з Міської Делегації, ані радикально налаштовані патріотичні кола. Міська Делегація не заперечувала проти продовження кампанії патріотичних маніфестацій, які поширилися на провінцію. Тоді на початку квітня 1861 р. намісник розпустив Міську Делегацію і Рільниче товариство. 8 квітня відбулася демонстрація протесту мешканців Варшави, яка була розстріляна російськими військами; загинуло понад 100 осіб. Слідом за цим посідували арешти, які поховали надії на можливість компромісу ліберальних сил з царатом. Патріотичний рух з вулиць перемістився до костелів, де майже щоденно замовлялися молебні на честь вітчизни і патріотів. Настрої населення характеризувалися патріотичною екзальтацією, були просякнуті морально-релігійними та месіаністичними ідеями. Зростала опозиційність царській адміністрації.

У червні 1861 р. вийшли імператорські укази про утворення Державної ради, а також губерніяльних, повітових і міських рад, котрі мали стати основою місцевого самоврядування з дуже обмеженими повноваженнями. Восени того ж року пройшли вибори до місцевих рад, після чого уряд приступив до придушення патріотичного руху, не зупиняючися перед профанацією костелів. 14 жовтня 1861 р. російська влада запровадила в королівстві воєнний стан, який забороняв будь-які збори і демонстрації, вводив поліційну годину. Патріотичні богослужіння припинялися з допомогою військ. У відповідь на ці дії адміністратор варшавської дієцезії А. Бялобжеський (1783-1868) закрити усі костели, за що був заарештований і засуджений до смертної кари, замінені ув'язненням. Конфронтація між польським суспільством і царатом продовжувала зростати.

Восени 1861 р. радикальні кола, пов'язані з еміграцією, утворили таємний *Міський комітет*, який повинен був розпочати безпосередню підготовку до повстання. Його очолював поет і драматург Аполлон Коженевський (1820-1869). Комітет розіслав агентів у провінцію, щоб розбудувати організацію. Почав видавати нелегальну газету *Побудка*. Радикали, які прагнули розв'язати національну справу шляхом безкомпромісної збройної боротьби, отримали назву *партії червоних*. Таємні комітети “червоних” виникли в Литві, Білорусі та Україні. Вони встановили контакти з Л. Мерославським, який на той час організував у Генуї військову школу. Наприкінці 1861 р. до Варшави з Петербурга прибув Я. Домбровський, який увійшов до Міського комітету і завдяки ініціативності та організаційним здібностям швидко посів у ньому провідні позиції. Навесні 1862 р. йому вдалося підпорядкувати Міському комітетові кілька нових таємних організацій і перетворити його у *Центральний національний комітет* (ЦНК). Цей орган зайнявся розробкою конкретного плану збройного повстання. ЦНК встановив взаємодію з таємною офіцерською організацією, що діяла в російській армії на терені королівства.

Її члени, серед яких були поляки, росіяни, українці, мали тісні зв'язки з іншими підпільними російськими організаціями, зокрема “Землею і волею”, що робили ставку на повстання проти самодержавства.

Консолідувався також ліберальний табір, який отримав назву *партії білих*. У грудні 1861 р. у Варшаві відбувся таємний з'їзд “мужів довір'я” колишнього Рільничого товариства, на якому було обрано керівний орган – *Дирекцію* (часом її називали Сільською Дирекцією), що складалася з шести осіб, які представляли Королівство Польське, Познанщину, Литву та Україну. Серед них були Е. Юргенс, Л. Кроненберг, К. Маєвський, В. Замойський. У розробленій програмі “білі” наголошували на необхідності політики органічної праці, яка повинна єднати поляків, не виключаючи у майбутньому можливість повстання. До Дирекції приєдналися “мілленери”. Обґрунтовуючи програму “білих”, член Дирекції *Кароль Рунрехт* (1821-1875) писав: “Найпершим нашим обов'язком є, приймаючи реформи, здобуті від уряду силою нашої та європейської думки, опанувати ці реформи матеріально, взяти в наші руки, а інституціям, наскільки буде можливо, надати найбільшої незалежності від уряду”. Маючи чималі фінансові засоби, Дирекція провадила діяльність у всіх польських землях, створювала таємні комітети. Разом з тим вона докладала зусиль, щоб не допустити передчасного вибуху повстання, яке готували “червоні”. Табір “білих” мав контакти з еміграційним Готелем Лямбер, керівництво якого перейшло до рук *Владислава Чарторийського* (1825-1894), сина Адама.

Російський цар Олександр II, зі свого боку, намагався розладувати напруження в Королівстві Польському, знайти впливових польських консерваторів, на яких можна було покластися. У травні 1862 р. він призначив намісником королівства свого молодшого брата великого князя *Костянтина Миколайовича* (1827-1892), знаного зі своїх ліберальних поглядів і прихильності до поляків. Одночасно цивільна адміністрація королівства була відокремлена від військової і на чолі Цивільного уряду став маркграф А. Вельопольський. У червні 1862 р. було оголошено три нових царських укази, проекти яких підготував А. Вельопольський: про примусове очиншування селян замість панщини і повинностей, про скасування обмежень прав євреїв (стосовно розселення, набування нерухомості і посідання посад), про реформу освіти. Останній указ зміцнював державну підтримку для польської школи, відновлював Варшавський університет під назвою Головна Школа, утворював Політехнічний і Рільничо-лісовий інститути.

Підготовка повстання. Реформи, які приписували А. Вельопольському, не задовільняли розбурханої подіями суспільної свідомості. Селяни очікували надання землі у власність. Населення не отримало конституційних свобод, не йшлося про незалежність Польщі. Крім того, особистість Вельопольського не була популярною серед патріотичної громадськості. “Білі” висунули додаткову вимогу – приєднання до королівства земель Литви та України. Автор останньої вимоги А. Замойський за наказом царя був змушений залишити королівство і виїхати до Франції. “Червоні”, щоб не допустити угоди між царатом і “білими”, влітку 1862 р. організували невдалі замах на намісника і А. Вельопольського. Член офіцерської організації українець *Андрій Потебня* (1838-1863) поранив генерала О. Людерса, після чого виїхав за кордон. Однак в результаті слідства був заарештований Я. Домбровський, в руки якого сходились організаційні нитки з підготовки повстання.

Після ув'язнення Я. Домбровського керівництво ЦНК перейшло до більш поміркованого публіциста *Агатона Гіллера* (1831-1887) і групи його прибічників. Однак ЦНК продовжував опрацьовувати **план і програму повстання**. З цього приводу постійно точилися дискусії між радикальними і поміркованими членами ЦНК. У липні 1862 р. ЦНК поширив таємну інструкцію, яка формулювала мету і завдання повстання.

Політичною метою загальнонаціонального повстання була відбудова Польщі в кордонах 1772 р. На думку авторів програми, незалежна Польща повинна була стати державою трьох народів – польського, литовського і “руського” (білорусів та українців), в якій всі громадяни отримають рівні права і свободи, селяни – землю, яку обробляють, а землевласники – винагороду з державного фонду за втрачені селянські повинності. ЦНК проголошував себе “таємним урядом”, який вимагав від населення виконання всіх своїх розпоряджень, зокрема сплати обов’язкового національного податку для підготовки повстання. Розпочалася розбудова нелегального державного апарату: воєводських, повітових, міських органів влади (національних комітетів), поліції, пошти тощо. В Україні змовниками був створений *Провінційний комітет на Русі*, а в Литві – *Провінційний Литовський комітет* на чолі з *Костянтином Калиновським* (1838-1864). Ініціатором активних дій в Україні був син повстанця 1830 р., полковник російської армії *Едмунд Ружицький* (1827-1893). Він встановив зв’язок з Варшавою і провадив підготовку до повстання на Київщині, Поділлі і Волині. “Червоні” відзначали зміну ситуації в Україні, Білорусі і Литві, де пробуджувалися самостійні національні рухи українців, білорусів і литовців. Вони вважали, що після переможного повстання і повалення російського самодержавства українці, білоруси і литовці утворять з поляками *добровільний і рівноправний союз у рамках демократичної Польщі*. Керівники ЦНК *З. Падлевський* і *А. Гіллер* восени 1862 р. виїхали до Лондона, де мали зустрічі із закордонними представниками російської таємної організації “Земля і воля” *О. Герценом*, *О. Огарьовим*, *М. Бакуніним*. Тут вони представили політичну програму, яка передбачала або вільне поєднання поляків, українців і литовців в одній державі, або право вибору кожним з народів самостійного шляху розвитку. Російські демократи пристали на ці пропозиції і зобов’язалися підтримати польське повстання. Неочікувано різко проти польсько-російського союзу виступив *Л. Мерославський*. Він вважав, що відмова поляків від українських, білоруських і литовських земель є “національною зрадою”. Його погляди поділяли також “білі” у королівстві і змовники в Україні, Білорусі та Литві.

Незважаючи на розбіжності в середовищі змовників, на кінець 1862 р. повстанська організація була розбудована і налічувала понад 20 тис. членів. Серед них переважали шляхта, інтелігенція, духовенство, службовці, міщани і ремісники; селян до організації не залучали. Натомість у селянському середовищі активно поширювалися листівки з роз’ясненням мети майбутнього повстання і соціальними обіцянками. Наприкінці 1862 р. за кордон були скеровані спеціальні агенти, які мали на одержані від національного податку кошти закупити і доставити до королівства зброю та необхідні матеріали. Повстання було призначене на кінець весни 1863 р.

Плани “червоних” були відомі *А. Вельопольському* і російським властям. Щоб перешкодити змовникам, за порадою Вельопольського було оголошено про проведення навесні 1863 р. чергового рекрутського набору до армії. Набір повинні були здійснювати адміністративні власті переважно серед міської молоді і землевласників. Йшлося про набір за “складеними списками”, до яких повинні були потрапити провідні змовники. В оголошеному (жовтень 1862 р.) наборі відверто говорилося, що його метою є “усунення з краю підбурюючих елементів, які підштовхують до неспокою й анархії”. Після тривалих дискусій ЦНК ухвалив відповісти на набір збройним повстанням. У ніч з 14 на 15 січня 1863 р. царські власті провели примусовий набір рекрутів у Варшаві. Однак молодь, внесена до списків, зазделегідь втекла з міста у ліси під Варшавою, де розпочалося формування збройних загонів.

Повстання. Не чекаючи набору в провінції, ЦНК 22 січня 1863 р. оголосив *Маніфест*, який закликав народи Польщі, Литви та Русі до повстання проти царського

уряду в ім'я спільного визволення й утворення незалежної Польщі. “Наш старий меч вийнято, святий прапор Орла, Погоні і Архангела [Михайла] розгорнуто,” – наголошувалося в ньому. ЦНК оголосив себе *Тимчасовим національним урядом* (ТНУ) і незабаром видав кілька декретів. Документи ТНУ визнавали всіх громадян вільними і рівноправними; скасовували всі селянські повинності і визнавали землю, яку ті обробляли, їхньою повною власністю; обіцяли землевласникам відшкодування з державних фондів, а безземельним селянам – наділення землею з національного майна. Хоча аграрна програма була досить радикальною, але селянство зайняло вичікувальні позиції, сподіваючися землі від “легальної” царської влади.

Повстання розпочалося в несприятливих зимових умовах, без опанування великих міст. Близько 6 тис. слабо озброєних повстанців утворили *партизанські загони*, які здобували зброю, нападаючи на невеликі військові гарнізони у провінції. Царський уряд, маючи в королівстві 100-тисячну армію, сконцентрував сили у великих фортецях і містах, обмеживши тим самим можливості повстанців. Напади на великі гарнізони не принесли успіху; не вдалося захопити м. Плоцьк, яке повинно було стати місцем перебування ТНУ. Натомість в руках повстанців опинилися невеликі містечка і села в провінції, звідки було виведено військові гарнізони. Фактично повстання перетворилося на партизанську війну. Окремі загони повсталих налічували понад тисячу чоловік; такими були загони *Мар'яна Лянгевича* (1827-1883) в Сандомирському воєводстві, *Валенти Левандовського* (1820-1907) в Подляському, *Апполінарія Куровського* (1838-1878) в Краківському та ін.

За таких обставин ТНУ не міг повністю контролювати ситуацію. У перші місяці повстання велику організаційну роботу з налагодження зв'язку і керівництва діями повсталих провадив один із лідерів “червоних” *Стефан Бобровський* (1841-1863). Розвиток повстання спонукав “білих” приєднатися до нього і надати матеріальну допомогу уряду. До цього їх схиляла також позиція урядів Англії й Австрії, які незабаром скерували ноти протесту Росії, вимагаючи припинення каральних дій проти поляків і розширення автономії королівства. Франція також зайняла до повсталих прихильну позицію, підтримуючи дипломатичну діяльність Готелю Лямбер у Парижі. Натомість Пруссія у лютому 1863 р. підписала з Росією військову конвенцію, яка передбачала взаємну допомогу в боротьбі з повстанцями (включно з можливістю військових сил перетинати державні кордони під час їх переслідування).

З метою консолідації повстанського руху ТНУ запросив Л. Мерославського обійняти посаду диктатора. На початку лютого він прибув до королівства, але після двох поразок від царських військ того ж місяця повернувся за кордон. Прагнучи залучити “білих” до активної участі в повстанні, ТНУ провадив переговори з Дирекцією. Однак остання вирішила взяти керівництво повстанням у свої руки і 10 березня 1863 р. оголосила диктатором М. Лянгевича. ТНУ в інтересах справи визнав це рішення. Проте через тиждень диктатор зазнав поразки від царських військ і був змушений рятуватися в Галичині, де його заарештувала австрійська поліція. Керівництво повстанням повернулося до ТНУ, до складу якого були включені представники “білих”. Невдачі спроб тривалий час втримати під контролем певну територію, партизанські методи боротьби зродили тертя всередині ТНУ, який залишався в конспірації. Внаслідок одної із суперечок провідний представник “червоних” в уряді С. Бобровський загинув на дуелі від руки іншого повстанця А. Грабовського. “Білі” здобули більшість в ТНУ.

У травні 1863 р. ТНУ прийняв назву *Національного уряду* і здійснював керівництво рухом з підпілля. Це стало можливим завдяки досконало розбудованому підпільному апарату влади, який діяв паралельно з царським. Національний уряд складався з п'яти осіб; у його структурі були такі відділи: внутрішніх справ; закордонний, військовий,

скарбовий, преси. Уряд випускав кілька підпільних видань (“Рух”, “Неподлеглосць”, “Відомості з поля битви” та ін.), збирав податки, здійснював революційне правосуддя (трибунал). “Таємна держава” функціонувала справно, населення підпорядковувалося його розпорядженням, а громадська солідарність обмежувала до мінімуму кількість ймовірних донощиків. Завдяки цьому повстання протривало понад півтора року. Коли намісник Костянтин Миколайович запитав у командувача російської армії графа Ф. Берга про результати пошуку таємного уряду повстанців, той відповів: “Я переконався лише в одному – ані я, ані Ви, Ваша світлість, до цього уряду не входимо”. У червні 1863 р. поляки, які працювали в центральній касі Королівства Польського, конфіскували і вивезли для потреб повстанців 3,6 млн рублів, котрі там знаходилися.

Рис.40. Повстанський патруль. Картина Максиміліана Геримського, 1873 р.

Улітку 1863 р. партизанський рух посилювався. Загони повсталих нападали на російські гарнізони і колони, атакували містечка. На місці розбитих і розпорошених загонів швидко утворювалися нові. Через ряди повстанських загонів пройшло понад 200 тис. чоловік, відбулося 1,2 тис збройних сутичок і боїв. Великих битв не було, успіхом вважався розгром царської роти або батальйону. Але в більшості випадків загони повсталих змушені були відступати і розпорошуватися перед численнішими силами противника. Селянство здебільшого залишалося байдужим до повстання. Серед “червоних” обговорювалися питання залучення селянських мас до участі в повстанні, для чого пропонувалося передати селянам всю землю. Але такі проекти не знаходили підтримки у “білих”. Натомість солідарність з польськими повстанцями висловили радикально-демократичні та ліберальні кола європейських країн і Росії. Деякі демократи, подолавши численні кордони, вливалися в партизанські загони. Серед командирів повстанців були українець Андрій Потебня, француз Франсуа Рошебрю, італієць Франческо Нульо та ін. Близько 300 офіцерів царської армії – росіян і українців – перейшли на бік повсталих і боролися з армією. Проте російським демократам не вдалося підняти повстання в Росії, і царат мобілізував усі можливі сили для його придушення.

У липні-червні 1863 р. цар поміняв намісника і голову Цивільного уряду королівства (великого князя Костянтина Миколайовича і А. Вельпольського); новим намісником став генерал *Федір Берг* (1793-1874), який із запалом взявся придушувати повстання. Уряд сконцентрував проти повсталих 340-тисячну армію, вдався до репресій і терору проти населення. У вересні 1863 р. уряд “білих”, очолюваний К. Маєвським, поступився

більш радикальним “червоним”, які пропонували розв’язати індивідуальний терор проти царських урядовців. Новий Національний уряд опинився в руках “червоних” (І. Хмелєнський, Л. Франковський). Вони організували кілька голосних замахів, у тому числі невдалий на намісника Ф. Берга. Росіяни відповіли масовими арештами і стратами.

Безкомпромісні дії “червоних” викликали опір “білих” і спори про тактику боротьби. Не розраховуючи на власні сили, “білі” зробили ставку на розв’язання європейської війни, в якій Англія, Франція й Австрія виступлять проти Росії. З Парижа Готель Лямбер повідомляв, що треба дотримуватися до весни 1864 р., коли може розгорітися європейська війна. За таких умов 17 жовтня 1863 р. при підтримці “білих” Національний уряд передав свої повноваження новому диктатору – генералу *Ромуальду Траугутту* (1826-1864), колишньому офіцерові російської армії, командирі повстанського загону на білоруському Поліссі. Диктатор зробив кроки, щоб зміцнити організаційний бік повстання. Він підпорядкував цивільну адміністрацію військовим командирам. 15 грудня 1863 р. видав декрет, який змінив структуру збройних сил повстання: замість загонів були створені роти, полки, об’єднані у п’ять корпусів. Звернув увагу на реалізацію декретів про надання селянам землі, призначивши спеціальних комісарів і створивши окремі суди для розв’язання спорів між селянами і поміщиками, запровадив смертну кару за примушення селян до панщини або сплати чиншів. Розпочав роботу з метою поширення повстання на Австрію й Пруссію. Не розраховуючи на допомогу Франції, диктатор поновив стосунки з Д. Гарібальді в Італії з метою спільних дій проти Австрії. Загальний план, накреслений ним, передбачав збереження основних військових кадрів до весни 1864 р., коли можна буде надати повстанню народного характеру і спертися на революційні рухи в інших країнах континенту.

Енергійні дії Р. Траугутта дозволили продовжити повстання. Однак все більше давалася взнаки втомленість суспільства, розвіювалися надії на допомогу Заходу. Реорганізувати повстанські загони у військові частини вдалося лише частково. I-й корпус генерала *Міхала Гейденрайха* (1831-1886) наприкінці грудня 1863 р. зазнав сильної поразки під Коцком і змушений був розпорозитись. Найбільш організований II-й корпус під проводом генерала *Юзефа Гауке-Босака* (1834-1871) в лютому 1864 р. був розбитий російською армією під Опатовим. Проселянська орієнтація диктатора призвела до поступового відходу шляхти і землевласників від повстання.

Навесні 1864 р. царат наважився провести **земельну реформу в Королівстві Польському**. Російські чиновники зорієнтувалися в тому, що польські селяни не можуть отримати менше, ніж їм обіцяли повстанці. 2 березня 1864 р. були опубліковані чотири царські укази, за якими селяни відразу ставали власниками ділянок, якими користувалися, без відшкодування власникам. Запроваджувався земельний податок на користь держави, з якого передбачалося компенсувати поміщиків. Були збережені сервітuti, а безземельних селян обіцяли наділити землею з державного фонду. Указ про гмінну реформу передав сільське самоврядування в руки селян, усунувши від нього шляхту. Офіційна пропаганда представляла реформу як благодіяння “царя-визволителя”, а царська адміністрація приймала виразно прихильну щодо селян позицію, протиставляючи його шляхті-землевласникам. Польські селяни здебільшого були задоволені реформою і відмовили у підтримці повстанцям. На початку квітня 1864 р. царська поліція натрапила на слід і заарештувала Р. Траугутта й членів його уряду. Незабаром усі вони були страчені. До грудня 1864 р. діяв останній комендант Варшави *Александр Вашковський* (1841-1865), який намагався відновити центральні органи і видавав відозви від імені Національного уряду. Однак зв’язки з провінцією були порушені, чимало місцевих керівників переховувались або втікали за кордон. У грудні А. Вашковського заарештовано і через два місяці страчено. Частина повстанців, які змогли втекти за

кордон, робили спроби відновити діяльність Національного уряду. Однак російська поліція вдалася до провокації, утворивши фіктивний повстанський “уряд”, з допомогою якого заманила до королівства і заарештувати кількох закордонних емісарів. Після цього спроби відбудови повстанської організації припинилися.

Польський повстанський рух розвинувся також у **Литві, Білорусі та Україні**. Досвід Листопадового повстання підказував польським змовникам в цих землях, що без включення до боротьби непольського селянства визвольний зрив заздалегідь приречений на поразку. Тому радикальні діячі “червоних” у Литві робили наголос на розв’язанні земельного питання. Провінційний Литовський комітет на чолі з К. Калиновським ще до початку повстання провадив агітацію серед литовських і білоруських селян на Поліссі та Гродненщині, обіцяючи їм землю і волю. Після початку повстання “червоні” втягнули до збройних загонів чимало селян. З. Сераковський утворив великий 2,5-тисячний загін, який завдав кілька поразок російським військам. К. Калиновський зумів організувати потужні загони білоруських селян на Гродненщині. У боях з російськими військами ці керівники або загинули, або були страчені. “Білі”, які навесні 1863 р. здобули перевагу у Національному уряді, прагнули спертися на шляхту і землевласників, щоб насамперед “встановити кордони майбутньої Польщі”. Вони утворили у Вільно *Відділ для управління провінціями Литви*, керівником якого призначили свого прихильника *Якуба Гейштора* (1827-1897). Він намагався залучати до руху переважно шляхту, землевласників, духовенство, обмежуючи соціальний характер руху. Влітку 1863 р. царський уряд сконцентрував в литовсько-білоруських землях чималі військові сили, провів масові арешти, які дезорганізували повстанські сили. Віленський генерал-губернатор генерал *Михайло Муравйов* (1794-1866) отримав необмежені повноваження для придушення повстання, застосовував засади колективної відповідальності і жорстокий терор, за що отримав прозвище “Вішатель”. Кілька поселень було знищено, а їх мешканців заслано до Сибіру. Окремі партизанські загони протривали тут лише до кінця 1863 р.

В Україні Провінційний комітет на Русі, що охоплював своєю діяльністю Правобережну Україну, Поділля і Волинь, ретельно готувався до повстання. Були створені таємні комітети, місцеві органи влади. Ще до початку повстання серед змовників відбувся розкол з приводу ставлення до українського селянства і відновлення Польщі в кордонах 1772 р. Частина конспіраторів (В. Антонович, Т. Рильський та ін.) перейшли до українського табору і відмовилися від участі в повстанні. Після початку Січневого повстання у Варшаві Провінційний комітет змінив назву на *Виконавчий відділ тимчасового уряду на Русі*. Змовники видрукували і поширили *Заяву*, в якій проголошували відбудову Польщі в кордонах 1772 р., запровадження демократичних свобод, закликали українських селян виступити спільно з поляками. Наприкінці березня 1863 р. вони розповсюдили ще один документ – *Золоту грамоту* – звернення до українських селян (видрукований українською мовою золотими літерами), де наголошувалося, що повстання скероване проти самодержавства за демократичну Польщу, в якій кожний отримає широкі права і свободи, а селяни – земельні наділи у шість моргів. У жодному документі не йшлося про окремі права українців. Керівники Виконавчого відділу *Е. Ружицький, А. Яблоновський, А. Хамець* робили спроби підняти селян на повстання, але зустрілися з ворожим ставленням з їхнього боку. Невеликі загони, що склалися зі студентів, інтелігенції та шляхти, у травні 1863 р. зробили спробу з’єднати сили на Київщині, але дуже швидко були розгромлені царськими військами. Українські селяни не мали довіри до польської шляхти, легко піддавалися офіційній пропаганді про “польських панів і соціалістів”. На Волині “білі” не допустили розгортання повстання, а загін Е. Ружицького, який прибув сюди з Київщини, був змушений незабаром перейти

до Галичини, де його інтернували. Невдачею закінчилася спроба повстанчих загонів з Люблінщини під проводом генерала *Юзефа Висоцького* (1809-1873) в липні 1863 р. пробитися в Україну, щоб ініціювати тут повстанський рух. На Волині вони були розгромлені російськими військами. Така ж доля спіткала полковника *Зигмунта Мілковського* (1824-1915), який організував у Болгарії польський загін і з ним безуспішно намагався пробратися в Україну через Румунію.

Повстанський уряд у Варшаві не планував збройних акцій в Австрії та Пруссії, частково з огляду на міжнародну ситуацію, сподіваючися на загострення їх відносин з Росією. Сталося інакше. Пруссія зайняла ворожу позицію щодо повстанців і тлумила будь-які акції солідарності польських патріотів. Австрія поступово змінила нейтралітет на неприхильність. Тим не менше, і Познанщина, і Галичина стали базою для формування збройних загонів, які поспішали на допомогу Варшаві, а також тереном збору матеріальних засобів для підтримки повстання. У січні 1863 р. князь *Адам Сапєга* (1828-1903) створив у Львові *Комітет Східної Галичини*, який вербував добровольців і збирав кошти для повстанців. Великий повстанський загін польських патріотів з Галичини під проводом генерала *Антоній Єзьоранського* (1821-1882) навесні і влітку 1863 р. вів успішні бойові дії на терені Люблінщини. Близько 3 тис. добровольців прибули до королівства з польських теренів Пруссії. Багато з них воювали в складі повстанської бригади під командуванням генерала *Едмунда Тачановського* (1822-1879), що діяла в Мазовії та Каліському воеводстві. У Познані в лютому 1863 р. граф *Ян Дзялинський* (1829-1880) утворив повстанський комітет, який вербував добровольців і постачав повсталих зброєю та матеріалами. Коли прусська поліція вийшла на нього і збиралася заарештувати, він втік до королівства, де взяв участь у бойових діях. На останній стадії повстання чимало його учасників змогли знайти притулок у Галичині і на Познанщині.

Польське повстання 1863-1864 рр. було найбільшою визвольною акцією у ХІХ ст. Воно продемонструвало зміцнення патріотичних настроїв серед поляків, зростання національної свідомості серед ширших соціальних верств – ремісників, міщан, селян, котрі самими обставинами втягувалися до активного суспільно-політичного життя. Розв'язання селянського питання відсувало на другий план традиційні соціальні суперечності між селянами і шляхтою-землевласниками, створювало ґрунт для національної консолідації. Аристократія і шляхта втрачали монополію на представництво національних інтересів; розширення соціальної бази національного руху неодмінно вело до демократизації політичних програм. Важко переоцінити вплив повстання і посвяти багатьох його учасників справі національного визволення на *формування суспільної свідомості* сучасників. Повстанці і польська справа знайшли живий відгук і солідарність серед демократичних кіл європейської громадськості.

Разом з тим, численні жертви і руйнування, яких зазнали поляки під час повстання і після його придушення, викликали певне розчарування у збройних методах боротьби, стимулювали пошук нових альтернатив відстоювання національної справи. Водночас повстання сприяло подальшому утвердженню в польській суспільно-політичній думці застарілого уявлення про неодмінну умову відродження Польщі в її “історичних кордонах”, де литовцям, білорусам і українцям відводилася пасивна роль статистів. Міф “польських кресів” отримав чергове дієве підсилення.

Наслідком повстання були численні людські і матеріальні втрати. У сутичках і боях загинуло до 40 тис. осіб, десятки тисяч повстанців були заслані до Сибіру. Понад 3460 маєтків учасників були конфісковані. Нова багатотисячна хвиля повстанців поповнила ряди польської еміграції. Російське самодержавство приступило до рішучого усунення залишків автономії Королівства Польського.

Польська духовна і матеріальна культура доби романтизму

Загальні умови. Період 30-50-х років XIX ст. став часом глибокого зламу у свідомості як європейських народів, так і поляків. Він характеризувався змінами суспільних умов життя, якісними зрушеннями у суспільній свідомості. У той час, коли підхорунжі у листопаді 1830 р. напали на Бельведерський палац, на заході континенту рушили перші паротяги, на морях з'явилися пароплави, а на фабриках – ткацькі верстати. Старі станові порядки руйнувались під впливом ліберально-демократичних ідей і способу господарювання. Фізичний і духовний стан людей зазнавав суттєвих змін: активна життєва позиція, діяльність, особиста творчість і праця швидко перетворювались на вищу цінність існування, породжували віру у невичерпні можливості людського генія, покликано змінити світ на краще, спонукали бачити в кожній людині особистість, руйнували станові перегородки. Ідеї *романтизму* з його безмежною вірою в творчі сили нації, що спираються на особливий “національний дух”, а також історичним покликанням кращих її представників у його пробудженні, стали могутнім джерелом і стимулом для польської культури цього періоду. Саме тоді в творчості мислителів і митців були окреслені духовні цінності, що склали підвалини свідомості новочасної польської нації, яка формувалась, вбираючи в себе елементи величного минулого Речі Посполитої, демократичні народні традиції, месіанську віру у неминучість відродження нації і держави. Один з ідеологів Листопадового повстання М. Мохнацький писав: “Сутністю нації є не сукупність людей, що проживають на певному просторі, а швидше зібрання їхніх власних уявлень, почуттів і думок”. Діячі польської культури значною мірою причинилися до формування і поширення *національної свідомості* серед поляків. І відбулося це за несприятливих політичних умов, коли зазнали невдачі спроби відбудови незалежності, а найбільш творчий елемент був змушений залишити вітчизну і творити в еміграції.

Польський романтизм рішуче повернув погляд від палаців і домівок шляхти до села і селянина – носія найдавніших цінностей, освячених тривалістю мови і звичаїв, прив'язаністю до землі і традицій. Не випадково один з ідеологів Листопадового повстання *Людвік Набеляк* (1803-1884) писав, що джерела національності слід шукати, по-перше, в переказах і піснях громади, по-друге – в дослідженні минулих подій і сучасного становища і, по-третє – давніх пам'ятках слов'янських народів. Намагаючися проникнути в глибини “національного духу” і знайти там підкріплення для оптимістичної візії майбутнього, польські мислителі і митці поширили *нове поняття патріотизму*, що ґрунтувалося на любові до простого люду, обов'язку його освіти і просвіти. Ідея перебудови порядків на засадах свободи і соціальної справедливості швидко поширювалась у суспільстві після поразки Наполеона. Її зміст добре відбив ще юний А. Міцкевич в *Оді молодості*, яка закликала нові покоління віддати всі сили службі в ім'я цієї ідеї:

Сурмлять весняні води,
Передсудів гинуть льоди.
Встань, зорянице свободи,
Порятунку сонця веди!

(переклад Д. Павличка)

Емоційна піднесеність, внесена романтизмом до літератури і мистецтва, не могла не проявитися передусім у поезії, музиці, історії. Один з видатних польських поетів і визвольних діячів С. Гошинський, передаючи тогочасні переживання багатьох поляків, зазначав, що “не поети творять поезію, а поезія творить поета”, і спричинене це “поетичністю польської землі” й “поезією історії Польщі”. Саме тому головні маніфести

польського національного руху були висловлені видатними поетами-романтиками А. Міцкевичем, Ю. Словацьким, З. Красінським, С. Гошинським, В. Полем та ін. Вплив їхнього поетичного слова на національну свідомість поляків важко переоцінити.

Процес формування національної свідомості був ускладнений поділом польських земель між трьома імперіями. Умови культурного розвитку поляків погіршилися через обмеження, запроваджені владами імперій, а також з огляду на еміграцію найбільш освіченого і творчого елементу на Захід. Позбавлені державної підтримки, патріотичні сили знаходили розуміння серед деяких аристократів (Е. Рачинського, Т. Дзялинського, Ю.М. Оссолінського, А. Пшездзєцького та ін.) і в середовищі патріотичних кіл шляхти та міщанства. Центр культурного життя поступово перемістився з шляхетських маєтків до міст, де обіг інформації був значно інтенсивнішим: магазини, ярмарки, кав'ярні, площі були тим місцем, де формувалася громадська думка, відбувався обмін і обговорення новин. Після повстання 1830 р. культурне життя перемістилося з Варшави до Кракова і Познані, де утиск національного життя був порівняно меншим, ніж у Росії. Провідну роль у формуванні інтелігенції продовжували відігравати вихідці з шляхти, які поповнювали лави літераторів, митців, журналістів, науковців.

На формування суспільної свідомості все більш помітний вплив чинила **преса**. У 40-х роках тільки у Варшаві виходило близько 20 тижневиків і місячників, присвячених різним галузям інтелектуального життя. Щоправда популярністю користувались лише кілька: *Бібліотека варшавська* (Варшава), *Пшегльонд наукови* (Варшава), *Атенеум* (Вільно), *Тигоднік літерацкі* (Познань). Вони були трибуною для інтелектуальної еліти свого часу, яка намагалася виносити на суд громадськості світоглядні роздуми. Газети перебували під сильним тиском цензури, тому несли переважно нецікаву офіційну інформацію. Важливим чинником освіти і виховання суспільства була діяльність численних таємних і напівтаємних патріотичних організацій 30 – 50-х років, які присвятили свою увагу простому народу, селянству, прагнучи його просвітити, пробудити в ньому паростки самоповаги і устремління до свободи. Один з членів Конфедерації польського народу К. Ценглевич написав брошуру *Інструкція для вчителів селянського люду*, яка містила програму просвітницької діяльності серед селян в дусі усвідомлення ними природних прав і свобод усіх людей. Емісари демократичних організацій мандрували по селах у простому вбранні, несучи просвіту і пробуджуючи в людях соціальну свідомість. Ще один ідеолог демократії – Г. Каменський – в праці *Демократичний катехизис* писав, що “єдиним засобом відродження народу є святе уявлення свободи, яким треба розігріти серця (...) До свободи приходять через освіту”.

Література періоду романтизму. Художня література, особливо поезія, відіграла винятково велику роль у формуванні суспільної свідомості, духовної культури і способу мислення поляків. Вона ввела в національну культуру нові цінності, які спиралися на демократичні уявлення про народ, глибокий патріотизм, невичерпні творчі можливості кожної особистості в досягненні ідеалів свободи. Польські поети виступили провідниками нації, посередниками між Божим провидінням і народом. Вони сформували головні ідеї та орієнтири людської активності, спрямованої на реалізацію гасел свободи, справедливості і добробуту, які пов'язували з усунення деспотичних політичних порядків, утвердженням християнських моральних засад у взаємовідносинах людей. Демократичні ідеали вони нерозривно пов'язували зі справою незалежності Польщі, з її месіанським призначенням принести свободу всьому цивілізованому світові. Їхні високохудожні твори були наповнені філософсько-світоглядними роздумами і політичними асоціаціями, містили рекомендації щодо вибору життєвої позиції. Тому три найвизначніші поети доби романтизму – А. Міцкевич, Ю. Словацький, З. Красінський – пізніше були названі *національними пророками*.

У творчості Адама Міцкевича (1798-1855) найбільш яскраво проявилися суспільно-політичні аспекти польського романтизму. Від юних років поет брав участь у національному русі. Свої патріотичні почуття він в алегоричній формі висловив у поемі *Конрад Валленрод* (1828), опублікованій у Петербурзі. Виїхавши 1829 р. на Захід, А. Міцкевич більше не повернувся на батьківщину. Але він болісно реагував на невдачі польського національного руху, намагався розкрити їх причини. В еміграції з'явилися ще два великих поетичних твори поета – *Дзяди* (1832) і *Пан Тадеуш* (1834), які вчинили непроминутий вплив на сучасників і наступні покоління. У них було подано широку художню картину змін, які відбувалися в свідомості польського суспільства від кінця XVIII ст., утверджувалися високі моральні цінності служіння батьківщині, народу, ідеалам свободи. Ці твори були, за оцінкою Лесі Українки, “чудовим прикладом сполучення найбільш високої поезії і пристрасної публіцистики”. Для підкріплення духу польських емігрантів на Заході А. Міцкевич 1832 р. опублікував у Парижі *Книги польського народу і польського паломництва*. Написані у формі молитовника, “Книги” проголошували ідеї месіанського призначення Польщі звільнити світ від деспотизму і тиранії, необхідності національної єдності і морального відродження. Пристрасна поезія А. Міцкевича набула великої популярності і поширення в Європі, пробуджувала національні і демократичні рухи. Іван Франко вважав А. Міцкевича “найбільшим поетом польської нації і одним з найгеніальніших людей, які видало людство”.

Юліуш Словацький (1809-1849) народився в м. Кременець на Волині і в своїй творчості багато уваги приділив українській темі. Після Листопадового повстання був змушений назавжди залишитися на Заході. Патріотична тематика в його творчості тісно пов'язана з духовним піднесенням кожної особистості, насамперед простого люду, відповідальності за слова і діяння. Витончена поезія майстра слова відрізнялася ліричною проникністю і образністю. Поема *У Швейцарії* розповідала про кохання поета. Через його твори проходило почуття людини, що втрачає своїх близьких. У 1834 р. вийшов друком драматичний твір *Кордіан*, яким Ю. Словацький включився в полеміку щодо причин невдач національного руху. У наступних творах-драмах *Баллядина*, *Лілія Венета*, *Фантазії*, романі *Беньовський* поет у художній формі відтворив тогочасну політичну полеміку, схилиючися до думки про великі творчі можливості простого люду, якому протистоїть шляхта й аристократія. У сформованому вигляді ці погляди відобразилися в поетичному творі *Відповідь на “Псалми майбутнього”*, в якому, полемізуючи із З. Красінським, поет славить народ як носія “духу вічного революціонера”. Разом з тим своєю творчістю він прагнув утвердити духовність, самовдосконалення як головний зміст поступу, боротьби і страждань. Гуманістичний ліричний світ поезії Ю. Словацького надихав і продовжує надихати численні покоління не тільки поляків.

Зигмунт Красінський (1812-1859) походив з аристократичної родини. Напередодні повстання 1830 р. виїхав за кордон, де брав участь у політичній полеміці і діяльності еміграції. У Швейцарії він анонімно видав дві романтичні драми – *Небожественну комедію* (1835) та *Іридйон* (1836), в яких в алегоричній формі виклав свої ідеї: суспільний поступ повинен відбуватися без крайнощів, які призводять до аморальних явищ. Засуджуючи аристократію і шляхту, він виступав також проти радикальних методів змін, які нищать моральні устої і духовність. Залишаючися переконаним патріотом, поет вважав повстання і революцію негідними засобами для звільнення, висловлював надію на духовне відродження поляків і народів Європи, докладав зусиль для конструювання ідейно-культурної єдності європейських народів. У творах *Досвід* (1843), *Псалми майбутнього* він закликав до духовного та політичного єднання шляхти і народу в ім'я

майбутнього Польщі, чим викликав критичні зауваги Ю. Словацького. Ідеї духовного вдосконалення людини втілював у численній інтимній та філософській ліриці.

Вплив генія А. Міцкевича яскраво відбився в творчості багатьох польських поетів, що жили і творили в еміграції. *Стефан Вітвицький* (1802-1847) був автором ліричних поезій, створених за народними зразками (збірки *Біблійні нації*, *Сільські пісеньки*), а вірш *Жадання*, покладений на музику Ф. Шопеном, забезпечив йому тривалу популярність. Близький друг А. Міцкевича *Александр Ходзько* (1804-1891) у своїй поезії використовував східні мотиви. Дуже коротким і яскравим було життя талановитого поета *Стефана Гарчинського* (1805-1833), який помер від сухот на руках у А. Міцкевича, залишивши низку поетичних творів, у тому числі поему *Історія Вацлава*. В еміграції пройшла більша частина життя *Теофіла Ленартовича* (1822-1893), співця селянської ідилії Мазовша (збірки *Польська земля в картинках*, *Нова ліра*) і автора спогадів про А. Міцкевича. Фольклорні захоплення характерні для творчості *Ришарда-Вінцентія Бервінського* (1819-1879) та багатьох інших тогочасних польських поетів.

В еміграції розвинувся поетичний талант *Ципріяна-Каміля Норвіда* (1821-1883), автора високоінтелектуальних поезій, сповнених філософських роздумів, що випереджали свій час. Червоною ниткою через творчість поета-скитальця проходить тема ролі духовності й культури в житті кожної особистості. Значна частина його доробку – поеми і драми – стали фактом літературного життя лише на початку ХХ ст. (поеми *Святий вечір*, *Ще слово*, драми *За кулісами*, *Перстень великої дами* та ін.). Свої погляди він виклав у поемі *Прометей* (1851), де підкреслював, що поєднання народу і духовності створить у майбутньому нову Польщу “змінених кіл історії”.

Романтична поезія, яка кликала до дії, здобула велику популярність в польських землях. Тут поети часто вдавалися до алегорій і метафор, прагнучи збудити патріотичні настрої, оминувши цензуру. Тематика творів оберталася навколо історичних і класичних сюжетів. Їхні автори намагалися слідувати зразкам національних пророків, акцентуючи увагу на героїчних подіях минулого, що служили підставою для висловлення патріотичних почуттів. У Галичині проходила творчість *Корнеля Уейського* (1823-1897), в якій глибокий патріотизм поєднувався зі співчуттям до простого люду і засудженням шляхетських амбіцій. Під впливом А. Міцкевича і Ю. Словацького він написав поетичні збірки *Марафон* і *Скарги Єремії*, в яких викривав підступи австрійського уряду проти польського національного руху. У численних поемах він таврував польський аристократизм, співчував безправному становищу селянства (*Похорон Костюшка*, *Біблійні мелодії*, *Зів'яле листя*). У Галичині були написані патріотичні поезії *Вінцентія Поля* (1807-1872), в яких широко використовувалися фольклорні мотиви (“гавенди”). Демократизм його ранніх творів (*Пісня про нашу землю*, *Пісні Януша*) змінився ідеалізованим описом чеснот давньої польської шляхти (*Могорт*, *Вім Ствош*).

Драматично склалося життя *Густава Еренберга* (1818-1895) – позашлюбного сина Олександра І і красуні-польки Гелени Раутенштраух. За участь у таємних патріотичних організаціях він був висланий до Сибіру, з якого повернувся через 20 років до Варшави, потім перебрався до Кракова. Його поезія пройнята критикою шляхти і пафосом революційної боротьби (*Шляхта 1831 року*, *Звуки минулих літ*). Оригінальністю відзначалась творчість *Владислава Сирокомлі* (Людвіка Кондратовича, 1823-1862), який писав поезії у формі народних розповідей-“гавенд”, спираючися на фольклорні матеріали (*Гавенди і летючі рими*, 6 томів). Наслідуючи А. Міцкевича, написав поему *Родовитий Ян Демборог*, де подав картину польського національного руху ХІХ ст., протиставляючи шляхту і можновладців селянству.

Посилена увага до народу, селянства і водночас критика шляхти та шляхетської пихи надихала групу варшавських літераторів 30 – 40-х років ХІХ ст., які пізніше отримали

назву *циганерії*. Ці поети і письменники протестували проти дійсного стану речей своєю екстравагантною поведінкою, критикували шляхту і міщанство, писали твори, в яких за допомогою алегорій пробуджували патріотичні і революційні настрої. Один з керівників “циганерії” *Ю.Б. Дзеконський* на знак протесту проти культури “салонів” здійснив символічне знищення фракту і вбирався в одяг “простих ремісників”. З середовища “циганерії” вийшли *Т. Ленартович*, *Ц.К. Норвід*, які були змушені емігрувати. Серед членів групи був також *Влодзімеж Вольський* (1824-1882). Його поезії мали радикальне спрямування і закликали до революційних дій (*Отець Гіларій*). Емігрувавши, він відмовився від радикальних поглядів; написав поему *Галька*, яка послужила лібретто до одноіменної опери *С. Монюшка*.

Оригінальністю і соціальною спрямованістю відзначалася творчість представників т.зв. *української школи* в польській літературі. До неї належали польські поети і письменники, які народились і виросли в Україні й через усе життя пронесли приязні почуття до її природи, народу і традицій. Одним з основоположників “української школи” був поет-романтик *Антоній Мальчевський* (1793-1826), що народився на Волині. У поемі *Марія* (1825) він описав традиції та звичаї українців, вільнолюбного “козацького” народу. Молодший від нього *Юзеф-Богдан Залеський* (1802-1886) народився на Київщині і значну частину своєї поетичної творчості присвятив українським сюжетам (*Дума Мазепи*, *Чайки*, *Русалки*). Емігрувавши після Листопадового повстання до Франції і беручи активну участь у ПДТ, він до кінця життя проніс тугу за Україною, яка вилилася в рядки поем *Золота дума*, *Дух степу* та ін. У його поезії присутні переспіви українських народних дум, сентиментально-ідилічні картинки народного життя, повага до української культури та історії (вірш *Тарасова могила*). У творчості ще одного представника “української школи” – *Северина Гоцинського* (1801-1876) найбільш яскраво представлені соціальні мотиви. Поета захоплювала войовнича стихія козацького повстання, в якій він бачив і гострий протест пригнобленої нації, і пересторогу для польської шляхти (поема *Король руїн*; вірші *Бенкет помсти*, *Корабель свободи*). У поемі *Канівський замок* звернувся до подій Коліївщини, змальовуючи силу народного гніву, пробудженого соціальною несправедливістю і шляхетським свавіллям.

Художня проза майже повністю оберталася навколо історичних сюжетів, які дозволяли прославляти велич минулого Польщі. Найбільш популярними були історичні повісті. *Генрику Жевуському* (1791-1866) належали повісті, в яких ідеалізувалися діяння польської шляхти (*Пам’ятки Соплиці*, *Золотоволосий паж*); він публікував також численні есе й фейлетони в офіційних польських газетах Петербурга, будучи за поглядами консерватором і панславістом.

Натомість романтична візія народу проявилася в плідній творчості *Юзефа Ігнація Крашевського* (1812-1887). Письменник дієво причинився до національного руху, беручи участь у нелегальних патріотичних організаціях, редагуючи польські періодичні видання (“Атенеум”, “Газета Польська”). Поступово він відійшов від радикально-повстанських гасел, віддавши перевагу “моральній революції”. Через переслідування виїхав на Захід, де й помер. Написав і опублікував багато історичних повістей, у тому числі цикл, присвячений історії Польщі від найдавніших часів до XIX ст. (*Стара басня*, *Графиня Коссель*, *Дитя старого міста* та ін.), драматичні твори, поезію, а також історичні (*Польща під час трьох поділів*, у 3-х томах) й літературознавчі праці. У художніх творах подав яскраву картину життя шляхти і селян у давній і новій Польщі, героїчних подій й придворних інтриг. З симпатією ставився до селян, зокрема українських, проповідував потребу встановлення “людських” стосунків між шляхтою і селянством, підкреслював драматизм долі шляхти в умовах індустріалізму. Поділяв думки романтиків про передову роль і покликання митців, писав, що “минули часи, коли

літератори писали тільки для літературного кола; сьогодні вони повинні стати моральними керівниками і командирами свого віку”.

Елементи реалістичного письменства з'явилися в творчості *Юзефа Коженевського* (1797-1863), педагога і літератора, який доклав багато зусиль для пропаганди польської мови і розвитку національної освіти. У його повістях змальовувалася шляхта в нових соціальних реаліях, які змушували її шукати своє місце у житті (*Спекулянт, Коллокація*). Вони викликали громадський резонанс і дискусію щодо моральних цінностей життя.

Романтичний стиль не був єдиним у літературі другої третини XIX ст. В аристократичних салонах і театрі ще мав своїх прихильників класицизм. Окреме місце в польській літературі посідає драматург і поет, галицький консерватор і австрофіл *Александр Фредро* (1793-1876), який здобув популярність своїми комедіями, в яких висміював звичаї тогочасної шляхти (*Дівочі шлюби, Дами і гусари*). Поети-романтики (С. Гоцинський, В. Польш) звинуватили його у відсутності патріотизму і цим спричинили його відхід від літературної діяльності.

Освіта. Після поділів Польщі і особливо після поразки Листопадового повстання національна освіта опинилася у скрутному становищі. Вищі школи було закрито або перетворено на непольські за змістом навчання (Варшава, Вільно, Кременець), що створювало проблеми з підготовкою високоосвічених кадрів. Польська молодь, переважно шляхетського походження, активно вступала до чужоземних університетів: російських – у Києві, Москві, Петербурзі, німецьких – у Кракові, Львові, Берліні, Вроцлаві. Польські студенти об'єднувались у земляцтва, брали активну участь у таємних патріотичних організаціях. З огляду на це влади країн-загарбниць увесь час намагалися посилювати контроль за університетами і обмежувати доступ поляків у них.

Початкова шкільна освіта залишалася під опікою церкви і зберігала національний характер. Від середини XIX ст. створювалися сільські школи завдяки меценатству, а також громадській ініціативі. У Познанщині в середині століття діяло понад 600 початкових шкіл, Галичині – 1950 (в тому числі українські), Королівстві Польському – 1100. Проте освітня система, позбавлена державної підтримки, функціонувала неефективно, створювала несприятливі умови для навчання передусім селянських дітей. Внаслідок цього у 1860 р. 79,2 % населення Королівства Польського було неписьменним, а 17,8 % вміли лише читати.

У ще гіршому становищі перебувала середня освіта. До середніх шкіл – гімназій і ліцеїв – потрапляли лише вибрані особи з вищих станів. Кількість гімназій у Великому Познанському Князівстві та Галичині коливалась у різний час від 4 до 8, а навчання у них проводилося німецькою мовою. У королівстві зберігалася польська мова навчання у восьми гімназіях, але число класів постійно зменшувалось (у 1829 р. навчалось 6025 учнів, а у 1855 р. – тільки 2818).

Польські партіотичні кола усвідомлювали значення освіти у формуванні національної свідомості, тому постійно виступали на захист національної мови і культури у вихованні. Піонером народної освіти в середині XIX ст. став учитель *Еварист Естковський* (1820-1856). Він писав численні статті до польської преси, в яких обґрунтовував необхідність поширення знань серед простолюду, опублікував *Букварик для дітей, що вчать читати і писати*, навчальні посібники для різних класів, заснував у Познані *Польське педагогічне товариство* (1848) і почав видавати перший педагогічний часопис *Школа Польська*.

Наука. Перешкоди у розвитку освіти не могли не відбитися на розвитку наукових знань. З усіх наукових дисциплін найбільшого розвитку набули ті, що були пов'язані з гуманітарною сферою. Відсутність державної підтримки для розвитку національної науки лише частково компенсувалася меценатством. У 1832 р. указом Миколи I було

закрито варшавське Товариство Друзів Наук, а його багаті зібрання вивезені до Петербурга. Бібліотеку і музей Чарторийських вдалося частково врятувати і вивезти до Парижа, а пізніше перенести до Кракова. Натомість нову фундацію у Львові створив 1817 р. Ю.М. Оссолінський – Заклад ім. Оссолінських. Незабаром тут же виникли бібліотеки Дзедушицьких і Баворовських. Бібліотеки і музеї засновувалися польськими аристократами Е. Рачинським у Познані, Т. Дзялинським – Курніку. У Варшаві були засновані бібліотечні фундації Замоїських, Красінських, Пшемдзєцьких. У 1816 р. за ініціативою історика Є.С. Бандтке виникло *Краківське наукове товариство* (КНТ), яке почало видавати *Рочніки КНТ*, акцентуючи увагу на історії, мовознавстві і бібліографії. У Парижі 1832 р. А. Чарторийський заснував *Історично-літературне товариство*, яке об'єднало представників польської інтелектуальної еліти в еміграції. Воно громадило історичні матеріали, видавало літературні та публіцистичні праці. 1857 р. у Познані зусиллями аристократів і вчених було створено *Познанське товариство друзів наук*, яке мало у своєму складі три відділи: історико-філологічний, природничий і лікарський.

У добу романтизму на розвиток філософського осмислення буття визначальний вплив мала німецька класична філософія, зокрема гегельянство. Польські мислителі застосовували діалектику Духу до потреб національного руху. Справа відродження Польщі пов'язувалася з відвічною боротьбою Добра і Зла, яка надавала їй месіанського забарвлення і породжувала надію на майбутню реалізацію ідеалів свободи і справедливості (“третьої ери”). Група польських мислителів створила оригінальний напрям під назвою *національна філософія*. *Август Цешковський* (1812-1894) в кількох філософських творах розвивав думку про те, що майбутнє піддається прогнозуванню на підставі пізнання минулого, стверджував, що на зміну послідовним епохам “мистецтва” і “християнства” прийде “епоха дії”, що характеризується поєднанням мистецтва і моралі. Подібні ідеї в гегельянському дусі розвивав *Кароль Лібельт* – учасник національного руху і автор праці *Декалог національної філософії*. Виводячи усі людські діяння з волі Бога, він окреслював мету цих діянь – втілення в життя Божих заповідей. Активна позиція і боротьба за ідеї свободи та справедливості, – вважав він, – може бути реалізована лише тоді, коли буде усвідомлена більшістю народу. *Броніслав Трентовський* (1808-1869) у праці *Хованна або система національної педагогіки* (2 томи, 1842) створив концепцію виховання окремої особистості, що є носієм неповторного самостійного світу. Тільки така особистість спроможна усвідомити своє життєве призначення.

Разом з цим у польській суспільній думці не згасла просвітницька традиція, яка знайшла продовження в позитивістських поглядах, що пропагували універсальний погляд на світ з переважною увагою до встановлення наукових закономірностей. *Юзеф Супінський* у праці *Основна думка загальної філософії* (1860) розвивав ідеї про дію у людському суспільстві механічних законів, які викликають об'єднання і роз'єднання окремих частин нації. Критикуючи “національну філософію”, вчений підкреслював потребу дослідного вивчення людських взаємин з метою їх організації на раціональних наукових засадах.

У добу романтизму в центрі уваги опинилася історія та її осмислення. Дослідження минулого були розвинуті членами ТДН, а після його закриття перемістилися до приватних фондів і в еміграцію. Найбільшого впливу і поширення набули в польських землях історичні праці *Йоахима Лелевеля*. Після поразки Листопадового повстання вчений емігрував на Захід і більше не повернувся на батьківщину. В еміграції він поєднував політичну діяльність з науковою. У центрі історичних зацікавлень Й. Лелевеля була Польща, але його науковий доробок нараховує десятки ґрунтовних праць з історії багатьох народів світу, спеціальних історичних дисциплін – палеографії,

Історія Польщі

нумізматики, історичної географії тощо. Йому належать перші теоретичні праці з історії (*Історика, Яким повинен бути історик*), в яких було викладено методику роботи з історичними джерелами (“критика”), формування історичних знань (“етіологіка”) та їх опису (“історіографія”). У численних синтетичних працях з історії Польщі, пізніше об’єднаних у 20-томнику під назвою *Польща, її діяння і справи* (1854-1868), Й. Лелевель у дусі романтизму проводив ідею про розвиток польської нації як втілення її національного духу. Він поділяв концепцію “гміновладства” і первинної демократії слов’янських народів, які, на його думку, були спотворені чужинськими впливами. Праці історика були пройняті вірою в майбутнє відродження поляків на засадах “національного духу”, соціальної справедливості та демократії, які утвердяться в результаті боротьби і подолання “ворожих” впливів як всередині нації, так і назовні.

Увага до минулого привернула погляди освічених особистостей до історичних документів та їх інтерпретації. Історія опинилася в епіцентрі розмірковувань про долю Польщі і поляків. Історики, які вважали себе фаховими дослідниками, більше уваги приділяли роботі з історичними документами. Водночас не бракувало любителів та інтерпретаторів, які в дусі романтизму використовували минуле для “підкріплення сердець”. Фахові історики підготували до друку чимало історичних джерел. У Львові в Закладі ім. Оссолінських плідно працював *Август Бельовський* (1806-1876). Він розпочав публікацію найдавніших польських джерел у багатотомній серії *Пам’ятки історії Польщі* (*Monumenta Poloniae Historica*). Публікаторською діяльністю займалися також А.З. Гельцель, Т. Дзялинський та ін.

Більшість істориків прагнули продовжити і розвинути концепцію Й. Лелевеля стосовно національної історії. *Єнджей Морачевський* (1802-1855), як і інші сучасники, брав активну участь у національному русі і повстаннях. Він написав 9-томну *Історію Речі Посполитої* (1843-1855), в якій подав романтизований образ шляхетської Польщі XVI-XVII ст. як втілення кращих традицій “національного духу”. З подібних позицій підходили до минулого Польщі польські історики, що жили і працювали в Галичині; крім знання джерел, вони майстерно володіли літературним стилем. Серед них виділявся *Кароль Шайноха* (1818-1868), діяльність якого розгорталась у Львові. Його праці з давньої історії Польщі (*Болеслав Хоробрий, Вік Казимира Великого, Ядвіга і Ягайло*) сприймалися як захоплюючі романи, містили тенденцію оспівування “цивілізаційної місії” Польщі на Сході. Подібні риси були властиві також творам ще одного львів’янина – *Генрика Шмітта* (1817-1883), автора тритомної праці *Нарис історії польської нації від найдавніших часів до 1763 р.*

Деякі історики намагалися бути поміркованими й критичними в оцінках минулого. *Вацлав Мацейовський* (1792-1883), будучи повстанцем 1830 р., пізніше перейшов на лояльні позиції стосовно російської адміністрації. Працював у воронезькій Духовній академії. Об’єктом його зацікавлень стали устрій і право слов’янських народів у давнину, які він розглядав у порівнянні плані з римським устроєм і законодавством. Авторитет у науковому світі приніс йому чотиритомна праця *Історія слов’янських законодавств* (1832-1835), перекладена на інші європейські мови. Учений виходив з положення, що “національний дух” найяскравіше втілюється в праві та державних інституціях народів. Під впливом німецьких та чеських романтиків, а також Й. Лелевеля В. Мацейовський приписував слов’янам ідеальний демократичний устрій, який був порушений “ворожими” впливами (християнством і феодалізмом), що спричинили появу станів і порушення суспільної рівноваги.

Природничі та технічні науки не були популярними у політизованому польському суспільстві, а ускладнений доступ до університетів змушував окремих талановитих осіб шукати вдачі за межами польських земель. Так, один з членів Товариства філолатів

Ігнацій Домейко (1802-1889) після Листопадового повстання опинився в Чилі, де відкрив великі поклади мінералів, став одним з фундаторів університету в Сант-Яго та його ректором. Певний розвиток отримала біологія і медицина. *Юзеф Дітль* (1804-1878) у Кракові опублікував дослідження з анатомії, медицини, курортології. *Тітус Галубінський* (1820-1889) поєднував медико-біологічні студії з активною громадською та освітньою діяльністю у Варшаві.

Архітектура і образотворче мистецтво. Класичний стиль здобув переваги і утримувався передусім в архітектурі й урбаністиці, де він поєднувався з елементами попередніх – неоготикою і бароко. Звернення до античних зразків відповідало піднесенню патріотичним настроям шляхти й аристократії – головних замовників палаців і палациків, садиб, величних громадських будівель. У поширенні класичного стилю в архітектурі значну роль відіграв флорентійський митець *Антоніо Кораци*, що прибув до Королівства Польського на запрошення його уряду. Він став автором проектів забудови двох площ у Варшаві – Театральної та Банкової, будівлі Великого Театру (1825-1837), Палацу Сташіца та ін. Його уподобання співпали зі смаками двох польських архітекторів: *Крістіана Пйотра Айгнера*, який спроектував і побудував чимало палаців та будівель у класичному стилі, зокрема, кілька палаців А.С. Чарторийського, Радзивіллів, палац намісника у Варшаві; та *Якуба Кубіцького* (1758-1833), який навчався в Італії та Франції, де запозичив класичні взірці, застосовані згодом у будівництві численних двоповерхових будівель, оздоблених порталами з колон, у Варшаві, Плоцьку, Каліші, Седльцях та ін.

Натомість у живописі класицизм доволі швидко змінився романтичним стилем. Живопис назагал був більш “демократичним” жанром мистецтва, який знаходив замовників серед ширших верств: буржуазії, міщанства, інтелігенції. Художники теж відчували покликання служити громадським ідеалам патріотизму і визволення, шукали взірці “національного мистецтва”. Учень Я.П. Норбліна *Александр Орловський* (1777-1832) цілком перейшов на романтичні позиції, створюючи образи, які прославляли минуле польської зброї (*Здобуття гармат під Рацлавіцями*, 1801), передавали окремі епізоди з життя сільських і міських мешканців. У його творах рано з’явився образ могутнього вершника на напруженому коні, який став символом нескореного народу і перейшов через творчість багатьох романтиків.

Чимало фахових художників у своїй творчості поєднували риси класицизму і романтизму. Одним із них був відомий портретист, професор живопису Варшавського університету *Антоній Бродовський* (1784-1832), який створив галерею (близько 50) портретів польських політиків і вчених, в тому числі діячів варшавського ТДН, більшість яких пізніше загинула. Історична тематика відбилась у картинах знаного портретиста *Генрика Родаковського* (1823-1894), який особливу увагу приділяв психологічним рисам своїх героїв.

Романтичний живопис яскраво відображений у творчості польських художників *назаренської школи* (виникла у Римі в другому десятиріччі XIX ст. і поширювала містичне сприйняття дійсності). Серед її представників виділявся професор Краківської школи мистецтв *Войцех Статтлер* (1800-1876). Він малював картини на класичні і біблійні сюжети, які були алегорією сучасних йому подій польської історії (*Макавеї*). Йому належить також галерея алегоричних портретів видатних поляків – А. Міцкевича, Ю. Словацького, генералів Ю. Хлопіцького, Г. Дембінського та ін.

Історичний живопис майстерного втілення досягнув у творчості *Пйотра Міхаловського* (1800-1855), учасника Листопадового повстання і вченого, який після його поразки оселився в маєтку під Краковом і займався малярством. Він писав великі

полотна із зображенням польських королів, битв, коней, сцен з життя селян і міщан. У його оригінальній манері малювання пробивалися риси реалістичного живопису.

Патріотично-історичний живопис знаходив все більше прихильників, репродукції з відомих картин часто оздоблювали помешкання представників різних верств населення. Цьому сприяла поява у Варшаві 1819 р. першого закладу з виготовлення *літографій*, який почав масове виготовлення репродукцій, що за ціною були доступними для ширших верств, ніж оригінали картин. У 40-х роках в польських землях з'явилися *darepouty* (перші фотографії), які започаткували поширення автентичних образів епохи.

Меншою мірою романтичних впливів зазнала *скульптура*, що перебувала під переважним впливом класичних взірців. Замовниками скульптурних творів виступали здебільшого заможні аристократи і чиновники (надгробні скульптури, оздоблення інтер'єрів та екстер'єрів палаців, пам'ятники тощо). Значний вплив на розвиток польської скульптури вчинив видатний датський митець *Бертель Торвальдсен* (1770-1844), який побував в польських та українських землях на запрошення польських аристократів і залишив кілька знаних робіт у класичному стилі (пам'ятники М. Копернику і Ю. Понятовському у Варшаві, низка надгробних плит у Кракові та Львові). Під його впливом розвинулася творчість *Якуба Татаркевича* (1798-1854), який оздобив античними скульптурами будівлю Великого театру у Варшаві, виготовив надгробну плиту С.К. Потоцького та його дружини у Вілянові. Певний слід залишив у Польщі німець, учень італійського майстра Канови *Людвік Кауффман* (1801-1855). Він прикрашав своїми скульптурами будинки і палаци, виготовив скульптурні портрети відомих і простих поляків. Романтичні риси з'явилися у творчості скульптора *Владислава Олещинського* (1807-1866), який створив пам'ятник А. Міцкевичу в Познані (1857), а також низку надгробних скульптур видатних поляків.

Музичне мистецтво і театр. Музичне мистецтво вже з кінця XVIII ст. черпало натхнення з народних джерел. Від початку XIX ст. народні пісні стали здобутком ширших верств, вийшли за межі польських земель, здобувши популярність у багатьох європейських країнах. З того часу набули популярності "мазурки", "польки", "полонези", "краков'яки". На XIX ст. припадає плідна творчість М.К. Огіńskiego та Ю. Ельснера. *Юзеф Ельснер* очолював Головну музичну школу у Варшаві (1821-1831), підготував численних учнів, серед яких був і геніальний Ф. Шопен. Він був автором багатьох опер та музичних творів, в яких звучали народні мотиви. Помітним явищем була творчість композитора і диригента варшавського Великого театру *Кароля Курпінського* – автора опер з історичної тематики *Ядвіга*, *Краків'яни і горці*. Польські національні мелодії широко пропагувала за межами країни майстерна піаністка і композитор *Марія Шимановська* (1789-1831), на честь якої складав вірші видатний німецький поет Гете.

Вияткове значення для поляків і світової культури мала музична творчість *Фридерика Шопена* (1810-1849), який найбільше причинився до розширення жанрових можливостей музичного мистецтва в цілому, збагачення його польським фольклорним матеріалом. У Польщі творчість Шопена сприймали усі верстви – від селян до аристократів, вона мала величезний вплив на формування національної свідомості. Музичні здібності Фридерика виявились дуже рано: у семирічному віці він написав свій перший самостійний твір – полонез. Під час

Рис.41. Єдина відома світлина Фридерика Шопена, 1849 р.

його навчання у варшавській Головній музичній школі Ю. Ельснер замість оцінки у відомості записав: “музичний геній”. Змушений емігрувати за кордон, Шопен так і не повернувся на батьківщину. Помер він у Парижі, а його серце, згідно з бажанням композитора, було перевезене до Варшави і замуроване в ніші костелу Святого Хреста. Творчості Ф. Шопена властива оптимістична віра у свободу його батьківщини, безмежна любов до рідної землі та її народу.

Значний вплив на сучасників мала також творчість фундатора національної опери *Станіслава Монюшка* (1819-1872). 1848 р. у Вільно в концертному виконанні вперше прозвучала його опера *Галька*, що стала першою польською класичною оперою. Спираючися на творчість Ельснера, Курпінського і Шопена, С. Монюшко написав ще низку опер: *Зачарований замок*, *Графиня*, *Плотівник*, в яких відбилася самотність народної культури. Йому ж належали *Домашні співанки*, які набули широкої популярності серед поляків.

Польські театральні сцени від початку XIX ст. діяли у Варшаві, Кракові, Львові, Вільно, Познані. Але класичний репертуар обмежував коло споживачів мистецтва аристократією та шляхтою. Тільки з кінця 50-х років театр стає ареною пропаганди патріотичного мистецтва. Але поразка Січневого повстання на кілька років загальмувала процеси розвитку театрального мистецтва.

Побут і звичаї. У середині XIX ст. в польському суспільстві виразно проявилися риси відходу від станової замкненості, які позначилися на побуті та звичаях різних верств. Центр громадського життя поступово переміщається до міста. Фабрики, залізниця, адміністративні органи притягають до міста все ширші верстви населення. Проте, всупереч поширенню демократичних гасел, залишається ще виразним поділ суспільства за звичаями, стилем життя, світоглядом, національною свідомістю. Тільки напередодні Січневого повстання громадська думка оголошує “війну фракам і циліндрам” і на короткий час робить “модним” польське вбрання: сюртук (czamagę), шапку-конфедератку і довгі штани, заправлені у черевики. Це маніфестувало прагнення стерти зовнішні відмінності між станами, зблизитися з біднішими верствами. Попри це, прихильність до європейської моди ще сильно вирізняла “шляхетне” товариство від людей фізичної праці. Для добірного товариства взірцем моди залишалися Париж і Лондон.

Поширеним явищем серед романтичної інтелігенції стало паління тютюну з допомогою люльки (файки) з довгим чубуком. А. Міцкевич майже не виймав з рота люльки. Незабаром на зміну люльці прийшла сигара. Один із тогочасних мемуаристів писав, що у 40-х роках в Кракові “заможні класи і навіть голота” не виходить на вулицю без сигари або люльки. Навіть жінки з емансипованих кіл розважалися палінням тютюну, особливо, коли в середині століття на зміну сигарі прийшли елегантні “папіроси” – тютюн, загорнутий у папір. 1861 р. у Варшаві випалили 16 млн. сигар і 25 млн. папірос.

Життя польської аристократії надалі тривало в палацах і салонах за участю літераторів, акторів, митців. Магнатські палаци залишалися зібранням витончених творів мистецтва, письменства. Особливого значення набуло “салонне” життя в еміграції. У резиденції А. Чарторийського в Парижі збирався цвіт польської інтелігенції – А. Міцкевич, Ю. Словацький, Ф. Шопен. Подібні салони польська аристократія влаштовувала в Римі, Дрездені та інших європейських містах.

Бідніша шляхта, що давала найбільше своїх представників до національного руху і зазнавала переслідувань, намагалася встановити контакти з селянами, брала участь у діяльності таємних патріотичних організацій. Галицька “рабація” 1846 р. спричинила

диференціацію серед шляхти, змусивши її зробити вибір – з селянством чи аристократією.

Міське населення здебільшого ще не мало виробленого уявлення про своє соціальне становище. І все ж воно взяло активну участь у таємних патріотичних організаціях 30 – 50-х років. На міщанство та його невикористані можливості звертали увагу польські конспіратори. Умови проживання у великих містах поліпшилися. У Познані, Кракові, Варшаві розпочалися роботи з влаштування водогонів, каналізації, газового освітлення. Проте становище біднішого міського населення було незавидним. Невеликий обсяг мала доброчинність аристократів, які часом приходили на допомогу біднішим верствам. Так, 1852 р. княгиня Я.К. Сангушко організувала в Кракові заклад швачок, який дав заробітки кільком десяткам робітниць.

У містах і містечках поступово розвивалася торгівля, виникали магазинчики і шинки. У 1829 р. тільки у Варшаві діяли 1193 шинки, які продавали переважно горілку і пиво. З'явилися і перші ресторани, що засновувалися за французькими зразками для заможних верств. Для простіших кіл існували трактири, їдальні, “флячарні”. Великої популярності набули кав'ярні, які з'явилися у великих містах на початку XIX ст. і стали місцем зібрань патріотичної молоді та інтелігенції. Для бідніших верств діяли т.зв. “будки”, в яких можна було недорого придбати продукти. У Варшаві, Кракові та інших більших містах жінки розносили по вулицях готові страви.

З розвитком міст активізувалося товариське життя: люди спільно проводили час і розважалися. Т.зв. “бування” – відвідування знайомих і родини – було поширеним особливо серед шляхти та заможного міщанства. Аристократичні кола, крім салонів, часто організовували бали-карнавали, під час яких танцювали *полонези, вальси, польки і мазурки*. На селі забави припадали на весілля, хрестини, свята. У містах влаштовувалися “забави для народу”, під час яких, крім танців, організовувалися різні атракціони.

З 20-х років у Варшаві та інших містах почали організовувати *виставки і музеї*. Тільки у Варшаві в першій половині століття відбулося дев'ять виставок малярства, а від 1860 р. почало діяти *Товариство заохочення митців*, яке займалося організацією показів мистецьких творів. Модними були прогулянки в парках, що створювалися навколо палаців аристократії і публічних місцях великих містах (“огруд Саскі”, “огруд Красінських” у Варшаві тощо). У 40-х роках почали організовувати *кінські перегони* у передмістях великих міст; перші іподроми виникли у Вроцлаві 1832 р., Варшаві – 1841 р., Львові – 1843 р.

Спортивні заняття ще не набули поширення. У школах і гімназіях фізичні вправи зводилися до військової муштри. З 1840 р. у школах почали вводити гімнастику (в Королівстві Польському – з 1844 р., Галичині – 1868 р.). Заможніша молодь навчалась їзди на коні, стрільянню і фехтуванню. Для дівчат із заможних родин обов'язковим було навчання гри на фортепіано (у Варшаві 1830 р. було 5 тис. фортепіано або один інструмент на 30 мешканців), малювання і вишивання (гаптування).

Побут і звичаї селян залишалися в рамках традицій і регіональних особливостей. Село було мало податним на новинки, жило в умовах натурального господарства. Але й тут були свої майстри й творці, які зберігали традиції – дерев'яного будівництва, гончарства, ремісництва. Поширеним був фольклор, а також народний театр – “герод”. У ньому у фарсовому вигляді перепліталися біблійні та історичні особи: цар Ірод, що прагнув знищити світ, хитрий Жид, хтивий Німець, Шляхтич з іржавою рушницею, Козак з голубцями, Гураль в образі ведмеда, Мазури і Куяв'яни в народному вбранні тощо. Цей театр мав значні регіональні відмінності у Сілезії, Великопольщі і Малопольщі, Помор'ї та Підляшші.